

Peter Štih

O novi knjigi, novejši hrvaški historiografiji in novih pogledih na hrvaško zgodnj srednjeveško zgodovino

Neven Budak, **Hrvatska povijest od 550. do 1100.** Zagreb: Leykam international, 2018, 350 strani.

Pričujoči zapis je imel sprva za cilj na kratko opozoriti na novo knjigo Nevena Budaka, enega najboljših poznavalcev hrvaške srednjeveške zgodovine in rednega profesorja za to obdobje na Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu. Ker pa je hrvaško zgodovino pisje – vključno z vzporednimi arheološkimi, umetnostnozgodovinskimi, epigrafskimi, kulturnozgodovinskimi in drugimi raziskavami – naredilo v zadnjih desetletjih velik korak naprej v poznavanju zgodnj srednjeveške hrvaške zgodovine in se v marsikaterem oziru oddaljilo od tradicionalnih interpretacij in ker je slovensko zgodovino pisje vedno z zanimanjem spremljalo, kaj se na tem področju dogaja pri naših sosedih, se je piscu teh vrstic zdelo smiselno, da o teh novostih nekoliko podrobneje seznanj slovenske bralce in da obenem kot neke vrste diskusijski prispevek predstavi svoje poglede na nekatera vprašanja, ki jih interpretira drugače kot avtor knjige, s katerim ga veže dolgoletno prijateljsko sodelovanje.

— — —

Pogled na zgodovino evropskih narodov se je v zadnjih desetletjih temeljito spremenil. Novi metodološki in konceptualni pristopi so nepovratno zamajali »velike zgodbe«, ki so jih je v službi in kot rezultat narodnih ideologij vzpostavile nacionalne historiografije v 19. in prvi polovici 20. stoletja. Hrvaško zgodovino pisje ni tukaj seveda nobena izjema. Na področju medievistike se je po medvojnem »metodološkem konzervativizmu«, ki ga je po Budakovih besedah poosebljal Ferdo Šišić, ter povojni »samoizolaciji« hrvaškega zgodovino pisja, začela v osemdesetih letih 20. stoletja menjati tradicionalna podoba najzgodnejše hrvaške preteklosti. Ob Luju Margetiću, in Tomislavu Raukarju, ki pa se je bolj posvečal visoko in poznosrednjeveškim temam, so bile spremembe povezane z zgodovinarji in zgodovinaricami danes srednje in mlajše generacije, kot so Neven Budak, Ivo Goldstein, Mladen Ančić, Hrvoje Gračanin, Trpimir Vedriš, Danijel Dzino, Damir Karbić, Ivan Basić, Zrinka Nikolić Jakus, Maurizio Levak in drugi. K spremenjenem pogledu na hrvaški zgodnji srednji vek so veliko prispevali tudi umetnostni zgodovinarji od Željka Rapanića do Nikole Jakšića in Miljenka Jurkovića, kot tudi arheologi, kjer naj prav tako le kot *pars pro toto* izpostavim Ante Miloševića, Majo Petrincec in Krešimirja Filipecca. Posebej velja

omeniti Vedrano Delonga, ki je svoj raziskovalni opus posvetila nadvse bogati epigrafski zapuščini na Hrvaškem, prvovrstnemu zgodovinskemu viru, kot so to tudi hagiografska besedila, katerim je prav v zadnjem času namenjeno vedno več pozornosti, medtem ko so s kulturnozgodovinskega gledišča nepogrešljiva dela Radoslava Katičića in Mirjane Matijević-Sokol. Omembo bi si seveda zaslužili še številni drugi raziskovalci in raziskovalke zgodnjesevredneveške hrvaške preteklosti, ki pa jih na tem mestu seveda ni mogoče vseh naštetiti, velja pa ob tej omejitvi vendarle poudariti, da je med njimi veliko mladih, ki so se znanstveno formirali že v postjugoslovanskem času in se izpolnjevali tudi v tujini, zlasti na Srednjeevropski univerzi v Budimpešti.

V tu predstavljeni knjigi je Neven Budak povzel današnje stanje raziskav, h kateremu je s svojim opusom veliko prispeval tudi sam in nam predstavil v veliko ozirih drugačno sliko hrvaške zgodovine med 6. in 12. stoletjem, kot smo je vajenih iz hrvaške nacionalno koncipirane »velike zgodbe«. Delo je izšlo pri založbi Leykam international v seriji Hrvatska povijest, katere urednik je prav Budak in ki ima za cilj, da v sedmih sklopih in vsega skupaj kar 18 (!) knjigah oziroma zvezkih, segajočih od prazgodovine do današnjega časa, na poljuden, a vendarle znanstveno utemeljen način predstavi celotno hrvaško zgodovino. Ta je, kot je razbrati že iz programa, koncipirana teritorialno in se začne s prvim pojavom človeka na hrvaških tleh, pri čemer hrvaški prostor zopet ni obravnavan kot ena enota in celota, ampak kot skupek zgodovinskih pokrajin, ki jih je zaradi svojih specifik v zgodovinskem razvoju potrebno obravnavati tako sinhrono kot diahrono. Kot je razvidno s spletne strani založbe, je v seriji do zdaj izšlo 10 knjig, s čimer je bila z Budakovo knjigo presežena polovica vseh njenih načrtovanih zvezkov.¹

Poljudnoznanstveno zasnovana serija, in z njo tudi predstavljena knjiga, ima to značilnost, da nima znanstvenega aparata. Sledi pa vsakemu poglavju komentiran pregled najnovejše literature, ki je dober vodnik po obravnavanih vsebinah. Med to literaturo je posebej za izpostaviti več kot 650 strani obsežno monografijo Nova zraka u europskom svjetlu, ki je leta 2015 izšla pri Matici hrvatski in obravnava isto časovno obdobje hrvaške zgodovine.² Od Budakove se razlikuje v marsikaterem oziru, ne samo po obsegu. Predvsem je to kolektivno delo, ki ga je podpisalo kar osemnajst avtorjev in avtoric, kar se seveda odraža v besedilih, ki se v svojih (metodoloških) pristopih in narativih velikokrat med seboj precej razlikujejo in tudi prekrivajo, tako da ima knjiga mestoma prej značaj zbornika kot sinteze. Je pa zato opremljena z osnovnim znanstvenim aparatom, vsako poglavje pa ima tudi obsežen seznam virov in literature. Besedila pomembno, tudi v razlagalnem smislu, dopolnjujejo številne in dobre ilustracije, ki so se jim v celotni Leykamovi seriji žal odpovedali, ter barvni zemljevidi. Zaradi teoretičnega in konceptualnega okvirja, v katerega je umestil svojo raziskavo in iz nje izpeljano interpretacijo, je branja vredna tudi knjiga hrvaško-avstralskega zgodovinarja Danijela Dzine (Dži-

¹ <http://www.leykam-international.hr/program.php?id=1&ed=1>

² Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjemu vijeku (oko 550 – oko 1150), ur. Zrinka Nikolić Jakus (Zagreb 2015) xxiii+655 str.

ne) o identitetnih transformacijah v zgodnj srednjeveški Dalmaciji, o kateri sem v Zgodovinskem časopisu že poročal.³ Zaradi aktualnosti in povezanosti s tematiko Budakove knjige, velja na tem mestu omeniti tudi dva monografska zbornika, ki sta izšla letos pri založbah Routledge in Brill, zrasla pa sta iz dveh mednarodnih simpozijev, ki sta leta 2012 in 2015 v Zadru in Splitu obravnavala vzhodnojadranski prostor in njegovo širše zaledje v za hrvaško (in marsikatero drugo) zgodovino v več ozirih ključnem karolinškem obdobju.⁴ Zbornika potrjujeta odlično vpetost hrvaških raziskovalcev zgodnjega srednjega veka v mednarodno raziskovalno skupnost, ki jo po drugi strani vedno bolj pritegujeta med Frankovskim in Bizantinskim cesarstvom ležeča vzhodni Jadran in njegovo zaledje, kot tudi, kako močno so se spremenili pristopi in pogledi in v kako veliki meri so se posledično spremenila tudi razmišljanja o hrvaški zgodovini v zgodnjem srednjem veku.

Budakov prikaz hrvaške zgodovine v zgodnjem srednjem veku, ki je za približno dve stoletji daljši od periodizacije tega obdobja v vzhodnoalpskem slovensko-avstrijskem prostoru, je razdeljen na devet poglavij. Prvo poglavje predstavlja bralcu zvrstno in po svoji geografski pertinenci in provenienci zelo različne pisne vire za hrvaško zgodovino (str. 14–31), ki jih niti ni tako malo. Mednje hrvaško zgodovinopisje tradicionalno ne prišteva *Converso Bagoariorum et Carantanorum*, pa bi jo lahko: frankovska oziroma Pribinova in Kocljeva (Spodnja) Panonija južno od Mure in severno od Drave je, čeprav le v manjšem delu, vendarle tudi del hrvaškega prostora in s tem hrvaške zgodovine. In tudi sicer je ta vir zaradi »panonskih zadev«, bavarskega misijona, cerkvene jurisdikcije Salzburga, Konstantina in Metoda, omembe kneza Ratimirja, Bolgarov in sploh vključenosti panonskega prostora in dalmatinskega zaledja v bavarsko Vzhodno prefekturo po letu 828, pomemben za hrvaško zgodovino.⁵ Pomemben in kvantitativno zelo bogat vir za to obdobje so tudi arheološki preostanki in umetnostnozgodovinski spomeniki, na katere v poglavju prav tako ni posebej opozorjeno, pa bi glede na vlogo, ki jo imajo pri raziskovanju tega obdobja hrvaške zgodovine, bilo pravzaprav nujno. Del tega uvodnega poglavja je tudi zelo koristen pregled hrvaškega zgodovinopisja od Ivana Lučića in njegovega kapitalnega dela *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* (Amsterdam 1666) naprej, s poudarkom na historiografiji od 19. stoletja dalje, ko je prišlo tudi do njene institucionalizacije (str. 31–47). Pri tem je najbolj podrobno

³ Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1550 12, Leiden/Boston 2010) xix+271 str.; gl. Zgodovinski časopis 66 (2012) 444–445.

⁴ *Imperial Spehens and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, eds. Mladen Ančić/Jonathan Shepard/Trpimir Vedriš (London/New York 2018) xxxii+333 str.; *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, eds. Danijel Dzino/Ante Milošević/Trpimir Vedriš (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1550 50, Leiden/Boston 2018) xx+365 str.

⁵ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Herausgegeben, übersetzt, kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt von Herwig Wolfram* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 38/Zbirka Zgodovinskega časopisa 44, Ljubljana 2012).

predstavljeno zgodovinopisje po hrvaški osamosvojitvi, ki ga zaznamujejo novi metodološki in konceptualni pristopi in ki priča o njegovi integriteti v aktualne evropske zgodovinopisne raziskave in razprave. V osnovnih potezah so navedena tudi dela in avtorji tujih, v glavnem sosednjih historiografij, ki so se ukvarjala s posameznimi, s hrvaško zgodnjerednjeveško zgodovino zvezanimi vprašanji.

Za kontekstualizacijo celotnega pregleda ni nič manj pomembno drugo poglavje, ki pa ni usmerjeno v fizičnogeografske danosti hrvaškega prostora in v njihov pomen za življenje človeka in s tem za zgodovino, kot bi pričakovali iz njegovega naslova »Zemljepisne determinante«, ampak v kratko predstavitev politično organiziranih teritorijev od Istre, Dalmacije, Hrvaške in vzhodnojadranskih sklavinih južno od nje pa do Spodnje Panonije (str. 48–59). So pa v tem poglavju upravičeno izpostavljene glavne komunikacijske smeri, kjer ima poleg starih rimskih cest zlasti pomembno vlogo vzhodnojadranska plovna pot. Povezovala je vzhodno Sredozemlje s srednjo Evropo in je ohranjala svoj nadregionalni pomen tudi v »temnem« 7. in 8. stoletju; z njo pa je nenazadnje povezano tudi v virih precej dobro dokumentirano srednjedalmatinsko gusarstvo.

Sam zgodovinski pregled se začneja v tretjem poglavju (str. 60–85), ki obravnava prehod med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom in z njim povezana vprašanja (dis)kontinuitet in/ali transformacij v zgodovinskem razvoju. V njem bo bralec dobil osnovne informacije o vlogi Bizanca na vzhodnojadranski obali oziroma v Dalmaciji in Istri med Justinijanovo rekonkvisto gotske Italije in frankovsko ekspanzijo v severnojadranski in zahodnobalkanski prostor, nadalje o avarski zasedbi panonskega prostora in z njo zvezani slovanski širitvi, kot tudi o vprašanju preživetja krščanstva in Cerkve (škofij) do vzpostavitve metropolije v Splitu leta 925. Pri vprašanju slovanske ekspanzije avtor na kratko povzema trenutno diskusijo, v kateri je postalo jasno, da samo z modelom slovanskih migracij ni mogoče razložiti slavizacije tako obsežnih evropskih predelov, ampak, da je pri tem v veliki meri potrebno računati z identitetno transformacijo staroselskega (romanskega) prebivalstva.⁶

Pri tem je intenzivno raziskovanje zgodovine dalmatinskih mest in njim pripadajočih agrarnih zaledij, ki ima že dolgo znanstveno tradicijo, dovolj jasno opozorilo na njihovo močno kontinuiteto s pozno antiko. Spremembe, ki so nastopile z avarsko-slovansko ekspanzijo in krizo bizantinsko-rimskega sveta, se tako danes ne ocenjujejo več v smislu radikalnega preloma, ampak postopne preobrazbe. Torej v smislu in okviru, kot je bil ta problem artikuliran tudi na nivoju evropske historiografije, ki je sintagmo o propadu Rimskega cesarstva nadomestila s tisto o njegovi transformaciji. V teh koordinatah je v knjigi zlasti tematiziran primer dalmatinske metropole Salone in njene nadškofije, ki naj bi po pripovedovanju Konstantina Porfirogeneta in Tomaža Arhidiakona doživela nasilen konec, čeprav ni nič manj možno, da sta mesto in nadškofija postopoma ugasnili in se potem na novo konstituirali v bližnji Dioklecijanovi palači – Splitu. Zgodba o avarsko-slo-

⁶ Gl. npr. Walter Pohl, *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration* (Stuttgart/Berlin/Köln 2002) 206 sl.; Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat* 161 sl.

vanskem razrušenju dalmatinske metropole, katere padec se od Frana Bulića naprej tradicionalno datira v leto 614, in ki je dobil tudi simbolni pomen zgodovinske prelomnice, je danes vsekakor manj prepričljiva, kot je bila še pred desetletji.

V razliko od Salone izkazujejo rimska mesta v Istri neprekinjeno kontinuiteto iz pozne antike naprej. Pri tem preseneča trditev (str. 70), da so bila v vseh treh najpomembnejših mestih na polotoku – to je v nekdanjih rimskih kolonijah Pola, Parenj in Tergeste – stacionirani numeri. *Numerus* je v virih izpričano samo v Trstu, in še to šele na začetku 9. stoletja, čeprav velja prepričanje, da je mesto dobilo svojo garnizijo okvirno konec 6. stoletja ter, da je v nadaljevanju prišlo do oblikovanja komunalno-vojaške skupnosti posebne vrste.⁷ Tudi ni mogoče iz epigrafskega posvetilnega napisa za katedralo v Bragi, ki ga je leta 558 sestavil tamkajšnji škof Martin in v katerem se med ljudstvi Germanije in Panonije, ki so po zaslugi sv. Martina iz Toursa spoznala Kristusov nauk, omenjajo tudi Slovani, že kar sklepati o delovanju misijonarjev med slednjimi sredi 6. stoletja (str. 75). Napis je po svojem značaju slavilen in s tem nagnjen k pretiravanju, na kar opozarja že to, da naj bi krščanstvo tedaj doseglo tudi že Sase, ki jih je spreobrnilo šele frankovsko »pridiganje z železnim jezikom« pod Karlom Velikim.⁸ Je pa v zvezi s Slovani pomemben v toliko, ker kaže, da je iz Panonije izvirajoči in na današnjem Portugalskem delujoči škof vendarle že vedel zanje in da imamo najkasneje iz sredine 6. stoletja informacije o njih, ki so najverjetneje neodvisne od bizantinskih piscev. To je pomembno tudi v kontekstu teze Florina Curte, da je slovanska identiteta bizantinski konstrukt.⁹ Prav tako ne bo držalo, da je škof Andrej iz Celeje, ki je okrog leta 680 morda rezidiral v Istri (na takratni sinodi v Rimu je namreč podpisan kot *Andréas eláchtistos epískopos tês hagiás ekklesías Kelaiánes eparchías Istriás* oz. *Andreas episcopus sanctae ecclesiae Celeianae provinciae Istriae*), iz svojega pribežališča skrbel za (staroselske) kristjane »ki so živeli na področju pod oblastjo Karantancev« (str. 82). Če pustimo ob strani po mnenju Rajka Bratoža precej veliko možnost, da je Andrej rezidiral še v Celeji oziroma na področju svoje škofije in je torej deloval v okvirih *ecclesiae in gentibus*, je za opozoriti, da se Karantanija v času, dokler je do konca 8. stoletja obstajal avarski kaganat (in verjetno tudi kasneje ne), ni raztezala čez mestno področje antične Celeje. To je ležalo na glavni komunikaciji, ki je preko Akvileje, Emone

⁷ Placitum Rizianense, ed. Harald Krahwinkler, "...in loco qui dicitur Riziano..." Zbor v Rižani pri Koprju leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804 (Knjižnica Annales 40, Koper 2004) 72; gl. tudi prav tam 38 sl.; Rajko Bratož, Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 39/Zbirka Zgodovinskega časopisa 46, Ljubljana 2014) 476. Za starejše obdobje gl. Jaroslav Šašel, Römischer Militär auf der Halbinsel Istrien, v: isti, Opera selecta, ed. Rajko Bratož/Marjeta Šašel-Kos (Situla 30, Ljubljana 1992) 489 sl.; prim. Alka Starac, Istra od Epulona do Dioklecijana. Rimsko vladanje u Histriji (Pula 2002) 257 sl., 298 sl., 315 sl.

⁸ Gl. Jaro Šašel, Omemba Slovanov v pesmi Martina iz Brage na Portugalskem, Kronika 24 (1976) 151–158. Citat je iz Translatio sancti Liborii c. 5, ed. Georg Heinrich Pertz (MGH, Scriptores 4, Hannover 1841) 151.

⁹ Florin Curta, The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700 (Cambridge 2001).

in Poetovione povezovala italški s panonskim prostorom in skupaj s Posavinjem in slovenskim Posavjem so jo vse do meje Italije na kraških prelazih kontrolirali Avari (v tem smislu bi bilo potrebno popraviti tudi zemljevid na str. 323, po katerem se je avarska oblast drugega kaganata končala že v današnji vzhodni Sloveniji). Andrej je torej v najboljšem primeru lahko skrbel za kristjane pod oblastjo Avarov na nekdanjem mestnem teritoriju Celeje.¹⁰

Četrto poglavje (str. 86–118) bi lahko imenovali klasično. V njem je obravnavano vprašanje izvora in naselitve oziroma etnogeneze Hrvatov. Vprašanje je obremenjeno z dolgo zgodovino raziskovanj, številnimi različnimi mnenji in malo trdnimi ugotovitvami. Iz tega okvira ni mogel niti Budakov prikaz, ki je v veliki meri referat o različnih teorijah, čeprav mu pristopa z relativno novih metodoloških izhodišč, ki jih je glede zgodnjerednjeveških etnogenez in gentilnih identitet razvila ti. »dunajska šola« s Herwigom Wolframom in Walterjem Pohlom na čelu. Nobena razprava o izvoru Hrvatov in o njihovih začetkih v Dalmaciji seveda ne more mimo Konstantina Porfirogeneta in njegovega *De administrando imperio* (DAI), kjer je v vizirju raziskovalcev zlasti 30. poglavje. V njem se je v zgodbi o priselitvi Hrvatov pod vodstvom petih bratov in dveh sestra namreč zelo verjetno ohranilo avtentično hrvaško *origo gentis* izročilo.¹¹ Tega seveda ni razumeti v smislu »kako je bilo«, ampak kakšne predstave so o svojih začetkih v določenem času pred njegovim zapisom v DAI imeli Hrvati sami oziroma njihova politično odločujoča elita, kjer je v prvi vrsti misliti na vladarsko dinastijo in njen dvor.

Pri tem sprejema Budak (str. 95 sl., 169 sl., 226) najnovejšo tezo Ante Miloševića, ki jo je skušal dopolniti Denis Alimov, da se za imenom hrvaškega vladarja Porina, ki je običajno razumljen kot (knez) Borna, skriva ime slovanskega božanstva Perun.¹² Zgodba o Porinu – ta je v 30. poglavju DAI prikazan kot prvi krščanski knez Hrvatov, ki je po njihovi zmagi nad Franki in njihovim knezom Kotzilisom prejel krst od iz Rima poslanih škofov – naj bi torej bila del mitološke in ne historične naracije hrvašega *origo gentis*. Po Miloševići razlagi so torej Hrvati oziroma njihova dinastija začetke svoje zgodovine povezovali z nebeškim vladarjem Perunom.

Božanski začetki ljudstva ali dinastije so večkrat izpričan topos v evropskih *origo gentis* narativih, vendar obenem ne tudi nujen in s tem strukturno neobvezen

¹⁰ Gl. Rajko Bratož, *Ecclesia in gentibus*. Vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v čas slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo, v: Grafenauerjev zbornik, ur. Vincenc Rajšp idr. (Ljubljana 1996) 211 sl.; isti, *Die römische Synode 680 und die Frage der Kirchenorganisation »in gentibus« im 7. Jahrhundert*, v: Radovi XIII. mednarodnog kongresa za starokrščansku arheologiju II – Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae II, ur. Nenad Cambi/Emilio Marin (Città del Vaticano/Split 1998) 587–602. Za meje Karantanije gl. Peter Štih, *Glose k novi monografiji o Karantaniji*, *Zgodovinski časopis* 58 (2004) 483 sl.

¹¹ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* c. 30, ed. Gyula Moravcsik, engl. transl. Romilly J. H. Jenkins (Corpus fontium historiae Byzantinae 1, Washington DC 2008) 142–145.

¹² Ante Milošević, *Tko je Porin iz 30. glave De administrando imperio?*, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, 40 (2013) 127–134; Denis Alimov, *Hrvati, kult Peruna i slavenski gentilizam* (Komentari na hipotezu Ante Miloševića o identitetu Porina i Peruna), *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, 42 (2015) 141–164.

element takšnih pripovedi.¹³ Zgodbe o izvoru oziroma začetku novega ljudstva (in njihovih dinastij) strukturno praviloma zaznamuje *primordium*, to je tisto prelomno začetno dejanje, ki je konstituiralo in/ali legitimiralo novo skupnost in ima praviloma mitološki značaj.¹⁴ V hrvaškem *origo gentis* je primordialno dejanje s katerim se začenja zgodovina dalmatinskih Hrvatov, odcepitev družine (γενεά) petih bratov in dveh sestra od Belohrvatov onstran Bavarske in njihov prihod z ljudstvom (λαός) v Dalmacijo, kjer so premagali Avare in ji zagospodovali. Eden od bratov se je imenoval Hrobatos (Χρωβάτος). To kaže, da so Hrvati svoj začetek in z njim zvezano gentilno ime v svojih predstavah izpeljevali od imena enega izmed bratov iz skupine svojih mitoloških prvih voditeljev, ki se nam tako kaže kot praoče Hrvatov oziroma kot njihov *heros eponymos*. Te predstave srečujemo tudi drugod: Slavus naj bi npr. dal ime Slovanom, Čeh Čehom, medtem ko naj bi bil Kij začetnik Kijeva in Kijevčanov. Nič manj ni zanimivo, čeprav hrvaško zgodovinopisje temu vprašanju ne posveča pozornosti, da je bilo enemu od omenjenih petih bratov ime Kosentzis (Κοσέντζης). Ime je z jezikoslovnega gledišča identično imenu, ki je označevalo posebno socialno skupino kosezov vzhodnoalpskega, zlasti karantanskega prostora.¹⁵ O njihovem izvoru obstajajo različne razlage, Ljudmilu Hauptmanu pa je prav ta omemba v DAI bila eden od temeljev za njegovo t. i. hrvaško teorijo. Po njej so bili kosezi eno od hrvaških plemen, ki se je po doselitvi v Dalmacijo odcepilo, se naselilo v nekdanji Sredozemski Norik, kjer naj bi premagalo Avare in kot novi gospodar zavladovalo tamkajšnjim Slovanom (Karantancem).¹⁶

Porin v hrvaškem *origo gentis* narativu ni niti prvi vladar Hrvatov niti se je z njimi začela njihova zgodovina niti ga pri Konstantinu zabeležena tradicija kakor koli postavlja v božanski kontekst, ampak ga ima zgolj za prvega krščanskega kneza dalmatinskih Hrvatov v času po njihovi zmagi nad Franki. Zaradi tega, kot tudi zaradi imenodajne in s tem inicialne vloge, ki je pripisana Hrobatosu, mi je Miloševićeva teza manj prepričljiva kot tradicionalno mnenje, ki izenačuje Porina z Borno, ki je bil na začetku 9. stoletja gentilni knez Gačanov in (frankovski) duks Liburnije in Dalmacije. Že dolgo je znano, da vsebuje oralna literatura, kamor sodi tudi *origo gentis*, zgodovinske in fiktivne (mitološke) elemente.¹⁷ Medtem, ko ima zgodba o hrvaški selitvi pod vodstvom petih bratov in dveh sestra nedvomno mitološki značaj, vsebuje zgodba o zmagi Hrvatov nad okrutnimi Franki in njihovim vodjo Kotzilisem¹⁸

¹³ Gl. Alheydis Plassmann, *Origo gentis. Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen (Vorstellungswelten des Mittelalters 7, Berlin 2006)* 36–358.

¹⁴ Gl. Plassmann, *Origo gentis* 361 sl.; Herwig Wolfram, *Das Römerreich und seine Germanen. Eine Erzählung von Herkunft und Ankuft (Wien/Köln/Weimar 2018)* 45.

¹⁵ Fran Ramovš, *Praslovensko kasegъ »Edling«, Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani 2 (1925)* 315.

¹⁶ O Hauptmanovi hrvaški teoriji in sploh vprašanju Hrvatov v Karantaniji gl. Peter Štih, *Novi poskusi reševanja problematike Hrvatov v Karantaniji, Zgodovinski časopis 43 (1989)* 319–333 (tudi v hrvaščini v: *Etnogeneza Hrvata, ur. Neven Budak (Zagreb 1995)* 122–139).

¹⁷ Wolfram, *Römerreich und seine Germanen* 40 (s sklicevanjem na Chadwicka).

¹⁸ Ime Κοτζιλίς (Kocelj) je, kot je že dolgo znano, skrajšana oziroma ljubkovalna oblika imena Kadaloh (Bogo Grafenauer, *Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji, Zgodovinski časopis 6–7 (1952–1953)* 182 sl.) in v DAI c. 30 omenjenega frankovskega nosilca

ter pokristjanjenju pod Porino elemente, ki jih je mogoče povezati z zgodovinskim dogajanjem v prvih desetletjih 9. stoletja in meniti, da se je v tem delu pripovedi ohranil (seveda pokvarjen) zgodovinski spomin na čas, ko je tudi dejansko prišlo do oblikovanja hrvaške identitete in kneževine.

Pri vprašanju zgodovinskih in ne mitskih začetkov Hrvatov na tleh Dalmacije je po drugi svetovni vojni dolgo prevladovala teza Boga Grafenauerja, po kateri je prišlo okrog leta 615 najprej do naselitve Slovanov pod vodstvom Avarov, kar naj bi bilo zvezano z uničenjem Salone, nato pa naj bi slabo desetletje kasneje sledila še doselitev (slovanskih) Hrvatov, ki so sprožili vsesplošen slovanski upor proti avarskim gospodarjem. Teza ni več aktualna iz dveh razlogov. Prvič, ker je danes uveljavljeno metodološko načelo, da ni upravičeno govoriti o Hrvatih (ali kateri koli drugi etniji), preden so ti omenjeni v sočasnih virih, to pa je šele sredina 9. stoletja. In drugič, ker je leta 1977 Lujo Margetić postavil novo tezo, po kateri so se Hrvati naselili v Dalmacijo šele konec 8. stoletja v povezavi s frankovsko-avarsko vojno.

Margetićeva teza je sicer naletela na različne odmeve, a se je v modificirani obliki ohranila pri zagovornikih »migracijske« teorije, kot sta Mladen Ančić in Ante Milošević, in je bila prvič predstavljena v okviru velike razstave in spremnega kataloga »Hrvati i Karolinzi« leta 2000. Po tej modificirani Margetićevi tezi naj bi konec 8. ali najkasneje v začetku 9. stoletja sicer res prišlo do naselitve Hrvatov v Dalmacijo, vendar ne v smislu celega ljudstva, ampak manjše vojaške skupine, ki je bila nosilec hrvaškega imena in jedro okrog katerega se je nato oblikovala hrvaška etnična identiteta. Ti Hrvati naj bi bili le ena od slovanskih vojaških skupin, ki so se po zlomu avarskega kaganata naselile na tla nekdanje rimske Panonije in Dalmacije s področja vzhodno od Labe in s soglasjem ali celo v organizaciji Frankov zapolnile politični vakuum, ki je nastal po zlomu avarskega kaganata in je zahteval reorganizacijo kontaktne cone bizantinskega in frankovskega cesarstva v vzhodnojadranskem zaledju.¹⁹ Teza seveda ni nesporna in je bila tako kot ostale

tega imena je zato mogoče izenačiti s furlanskim duksom Kadalohom. Pod njegovo komando so spadali tudi Slovani v Spodnji Panoniji južno od Drave in v dalmatinskem zaledju. Kadaloh je umrl leta 819 na povratku z vojnega pohoda proti Ljudevitu Posavskemu, ki je pred tem pri cesarju obtožil furlanskega duksa okrutnosti, o kateri je govora tudi v DAI.

¹⁹ Gl. nazadnje Mladen Ančić, *Migration or Transformation: The Roots of the Early Medieval Croatian Polity*, v: *Migration, Integration and Connectivity* 43–62; Ante Milošević, *The Products of 'Tetgis Style' from the Eastern Adriatic Hinterland*, prav tam 63–85. Predhodna dela obeh avtorjev na to temo so razvidna iz znanstvenega aparata tu navedenih razprav. Za širši raziskovalni kontekst gl. Trpimir Verdiš, *'Croats and Carolingians': Triumph of a New Historiographic Paradigm or Ideologically Charged Project?*, prav tam 287–298.

Pristaš migracijske teze je npr. tudi arheolog Vladimir Sokol, ki je na predavanju v Hrvaški akademiji znanost in umetnost 15. 2. 2018 z naslovom „Rođenje Europe“, 790./791. – 795. – 800. – 812. ili Kada i odakle su došli Hrvati, Nova europska povijesna paradigma (gl. <https://www.vecernji.hr/vijesti/hrvati-stigli-u-8-st-iz-ceske-budak-o-najranijoj-povijesti-hrvata-raspravljaja-se-vec-150-godina-1226971> ; <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/ugledni-arheolog-nakon-novih-istrazivanja-otkrio-odakle-su-i-kada-doista-dosli-hrvati-nisu-stigli-iz-irana-nisu-tu-ni-od-stoljeca-sedmog/7040659/>) brez vsakršne podlage v virih proglasil Vojnomira Slovana za kneza vojaške skupine Hrvatov ob zgornji Labi na današnjem Češkem, ki naj bi jo Karel Veliki angažiral, da uniči avarski kaganat v Panoniji. Po Sokolu naj bi prav Hrvati (sic!) zasedli in oplenili avarski ring leta 795. Prim. spodaj besedilo pri op. 74–75.

deležna kritik. Predvsem ni v virih nobenih poročil o slovanskih migracijah v tistem času, še najmanj v frankovski režiji, in tudi pojav frankovskih mečev in drugega, celo zelo reprezentativnega arheološkega gradiva v »starohrvaških« grobovih, v katerih je bila očitno pokopana takratna družbena elita, ni nujno odraz prihoda nove dominantne skupine v zaledje dalmatinskih mest, ampak je npr. lahko tudi posledica trgovskih tokov med jedrnimi pokrajinami frankovskega cesarstva in novo vzpostavljeno periferijo.²⁰

Tej »migracijski« tezi danes še najbolj konkurira »transformacijska« teza, ki jo zagovarja tudi Budak, dobro pa jo povzema naslov zaključnega poglavja uvodoma omenjene knjige Danijela Dzine: *Chroati Ex Machina*.²¹ Po njej se niso Hrvati od nikoder doselili, ampak so kot ljudstvo nastali šele na tleh antične Dalmacije v prvi polovici 9. stoletja, pri čemer naj bi v osnovi šlo za identitetno transformacijo staroselskega prebivalstva v novih političnih razmerah in družbenih razmerjih. Na liniji »transformacijske« teze, čeprav z drugimi poudarki, je tudi Francesco Borri. Na podlagi že precej stare, a mednarodno (Herwig Wolfram, Patrick Geary) precej recipirane ideje Walterja Pohla, da so bili Hrvati kot neke vrste graničarji (border guards) socialna (in ne etnična) skupina znotraj avarskega kaganata, tudi Borri meni, da se Hrvati niso od nikoder priselili, ampak so se v drugi polovici 9. (!) stoletja iz socialne prelevili v etnično skupnost.²²

Kakor koli poskušajo te nove teze v skladu z današnjim vedenjem in razumevanjem zgodovine razložiti eno od najbolj intrigantnih vprašanj hrvaške starejše zgodovine in ne glede na to, kako jih ocenjujemo in kateri dajemo prednost, ostaja še vedno neodgovorjeno temeljno vprašanje, kdo so bili nosilci hrvaškega imena in tradicije. Prav mogoče, da ne bo odgovor nanj nikoli znan.

Kljub vsem razlikam glede izvora in etnogeneze Hrvatov se danes vse bolj utrjuje spoznanje, da so imeli pri oblikovanju hrvaške etnične identitete in hrvaške politične skupnosti zelo pomembno, če ne že odločilno vlogo Franki oziroma njihova oblast nad dalmatinskim zaledjem po koncu avarskih vojn. Nesporno dejstvo je, da postane zgodovina Hrvatov in njihove kneževine otipljiva šele v desetletjih okrog srede 9. stoletja in da so začetki politične organizacije postavarskega dalmatinskega zaledja in s tem tudi Hrvatov na nek pobilže nejasen način povezani z že omenjenim Borno, ki je imel dvojno vlogo in legitimnost in je bil ob krizi, ki jo je sprožil upor Ljudevita Posavskega, najpomembnejši (pro)frankovski eksponent »na terenu«. Bil je knez Guduskanov, s čimer – kot je to pokazal Damir Karbić – prejkone ni mišljena gentilna skupnost Gačanov ob reki Gacki v Liki, kot se to tradicionalno misli, ampak Gudučanov, ki naj bi svoje ime tako dobili po precej južneje ležeči Guduči, pritoku Krke v zaledju

²⁰ Nazadnje Goran Bilogrivić, *Carolingian Weapons and the Problem of Croat Migration and Ethnogenesis*, v: *Migration, Integration and Connectivity* 86–99.

²¹ Neven Budak, *Identities in Early Medieval Dalmatia (Seventh–Eleventh Century)*, v: *Franks, Northmen, and Slavs*, eds. Ildar H. Garipzanov/Patrick J. Geary/Premyslaw Urbańczyk (*Cursor mundi* 5, Turnhout 2008) 223–241; Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat* 175.

²² Francesco Borri, *White Croatia and the arrival of Croats: an interpretation of Constantine Porphyrogenitus on the oldest Dalmatian history*, *Early Medieval Europe* 19 (2011) 204–231. Za kritiko Borrija gl. Ančić, *Migration or Transformation* 45 sl.

Skradina in s centrom v Bribirju oziroma Bribirski glavici, nekdanjem rimskem municipiju in kasnejšemu središču ene od hrvaških županij (str. 108).²³ Nova lokalizacija Guduskanov na mejnem področju Liburnije in Dalmacije tudi bolje sovпада z drugim položajem, ki ga je zasedel Borna, ko so ga Franki postavili za teritorialnega duksa, to je vojaškega poveljnika omenjenih dveh pokrajin. S tem je podobno kot Ljudevit Posavski, ki je bil duks Spodnje Panonije, postal *fidelis* frankovskega kralja oz. cesarja²⁴ (in ne nujno že kar »frankovski vazal« (str. 107), kar predpostavlja komendacijo) ter bil kot Ljudevit vključen v vojaško strukturo po avarskih vojnah razširjene Furlanske krajine. Pri vsem tem je pomembno, da se hrvaško ime še ne povezuje z Borno, ampak je v virih tistega časa prvič izpričano šele pri Trpimirju in nato Branimirju od sredine 9. stoletja naprej – torej okvirno eno generacijo za Borno – ki sta sama sebe že razumela za »kneza Hrvatov« in sta se tako tudi reprezentirala.

Peto in najobsežnejše poglavje v knjigi nosi naslov »Prelomno 9. stoletje« (str. 119–208) in je razdeljeno na tri razdelke. V prvem delu (str. 119–144) obravnava avtor dinamično politično sosedstvo Hrvatov in širšega hrvaškega prostora, ki so ga determinirale sile od Frankov in Bizanca preko Benečanov, Bolgarov in Moravanov do Madžarov in nenazadnje tudi papeškega Rima. Pregled se začneja s frankovsko-bizantinsko vojno za Dalmacijo in Benetke v prvih letih 9. stoletja, ki ji pripisuje avtor velik pomen za nadaljnji razvoj na vzhodnojadranski obali, saj naj bi bil Aachenski mir leta 812 »morda najbolj usoden politični dogovor v hrvaški zgodovini. Z njim je bila nekdanja enotna provinca Dalmacija razdeljena na dva dela, ki bosta v naslednjih skoraj tisoč letih najpogosteje pripadali različnim političnim celinam« (str. 123). Gotovo nič manj usodne posledice je imela tudi naselitev Madžarov v panonsko nižino konec istega stoletja, ki je prav tako prinesla spremembe, ki so zaznamovale tisočletje hrvaške zgodovine. Med tema dvema mejnikoma Budak na kratko seznanja bralca z notranjepolitičnimi (dinastičnimi) krizami, ki so (o)slabile frankovsko cesarstvo in med drugim povzročile usahnitev frankovske oblasti nad dalmatinskim zaledjem ter posledično omogočile vznik samostojne hrvaške kneževine. Nadalje obravnava vzpon Benetk ter v 9. stoletju zelo akuten problem gusarjenja s strani Hrvatov, Neretljanov in tudi Saracenov, ki je ogrožalo ustaljene trgovske pomorske poti z Levantom ob vzhodnojadranski obali, kot tudi novo papeško politiko nasproti slovanskim ljudstvom nekdanjega Ilirka. Z njo je bilo povezano tudi dogajanje v Bolgariji in na Moravskem, ki sta se v 9. stoletju povzpeli med najpomembnejši slovanski politični sili v jugovzhodni srednji Evropi in kamor je skušal Rim razširiti svojo cerkveno jurisdikcijo, kar je

²³ Damir Karbić, Zlatni vijek Bribira, Hrvatska revija 7/2 (2007) 12 sl.; isti, Razvoj političkih ustanov, v: Nova zraka u europskom svjetlu 92. Gl. npr. Goran Bilogrivić, Etnički identiteti u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj – materijalni i pisani izvori (Zagreb 2016, doktorska disertacija, tipkopis) 108 sl.

²⁴ Za pomen pojma *fidelis* v političnem jeziku Frankov, ki je opredeljeval razmerje med frankovskim kraljem in podrejenimi gentilnimi knezi gl. Peter Štih, Integration on the Fringes of the Frankish Empire. The Case of the Carantanians and Their Neighbours, v: Migration, Integration and Conectivity 107 sl.; isti, *Sacramentum fidelitatis* in integracija v Frankovsko cesarstvo (v tisku za Goriški letnik).

seveda povezano tudi z delovanjem Konstantina in Metoda na Moravskem in v Panoniji, o čemer vsem dobi bralec osnovne informacije.

Glede na velik pomen, ki je v knjigi pripisan frankovsko-bizantinski vojni v Jadranu na začetku 9. stoletja, je vendarle treba opozoriti, da niti frankovski niti bizantinski niti beneški viri ne vedo nič o kakršnihkoli neposrednih vojaških konfrontacijah med Franki in Bizantinci, ki so postali sosedje po frankovski podreditvi langobardske Italije in uničenju avarskega kaganata.²⁵ Prvi in do leta 809 edini dokumentirani vojaški spopad med obema silama se je zgodil leta 788 v Kalabriji, ko se je z bizantinskimi četami skušal v Italijo vrniti Adelchis, sin zadnjega, leta 774 odstavljenega langobardskega kralja, ki je pobegnil v Carigrad.²⁶ Del frankovske reakcije na dogajanje v južni Italiji je verjetno bila zasedba bizantinske Istre, vendar ni tudi o tem nobenih poročil, ki bi namigovala, da je prišlo med obema stranema do kakršnih koli spopadov. Zdi se precej plavzibilno, da je frankovska vojska, ki je leta 788 v Furlaniji premagala Avare ob njihovem zadnjem poskusu vpada v Italijo,²⁷ brez bojev in ob podpori oziroma s pomočjo tistega dela lokalnih elit, ki je bil profrankovsko orientiran in kateri je pripadal novigrajski škof Mavricij, zasedla sosednjo Istro, katere vojaško moč so predstavljale samo lokalne milice tamkjašnjih mest in kaštelov in ne cesarske čete. Tudi Benetke so se leta 805 podvrgle Karlu Velikemu brez bojev; njihova podreditev Frankom je bila posledica notranjepolitičnih spopadov v lagunah, kjer je bil eden najbolj prominentnih predstavnikov profrankovske stranke gradeški patriarh in istrski metropolit Fortunat. In tudi za bizantinsko Dalmacijo ni nobenih poročil, ki bi opravičevala mnenje o frankovsko-bizantinski vojni zanjo, pri čemer lahko velja za gotovo, da Franki v zaledju bizantinske Dalmacije niso imeli stacioniranih svojih vojaških sil, niti ni nobenih vesti o pohodih v Italiji, na Bavarskem ali drugih pokrajinah cesarstva rekrutirane frankovske vojske, kot jih poznamo iz avarske vojne ali upora Ljudevita Posavskega. Tako kot v Benetkah in verjetno Istri, bi tudi v Dalmaciji odločilno vlogo pri zamenjavi oblasti lahko imele tamkajšnje mestne elite. Znotraj njih izstopa zadarski škof Donat, ki je prišel po

²⁵ Za bizantintinsko-frankovske odnose na Jadranu gl. od novejše literature Antonio Carile/Giorgio Fedalto, *Le origini di Venezia* (Bologna 1978) 233 sl.; Gherardo Ortalli, *Venezia dalle origini a Pietro II Orseolo*, v: Paolo Delogu/André Guillou/Gherardo Ortalli, *Longobardi e Bizantini. Storia d'Italia 1* (Torino 1980) 378 sl.; Vladimir Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925–928*, *Historijski zbornik* 33–34 (1982) 302 sl.; Peter Classen, *Karl der Große, das Papstum und Byzanz. Die Begründung des karolingischen Kaisertums* (Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters 9, Sigmaringen 1988) 92 sl.; Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.* (Biblioteka Latina et Graeca 13, Zagreb 1992) 150 sl.; Francesco Borri, *L'Adriatico tra Bizantini, Longobardi e Franchi dalla conquista di Ravenna alla pace di Aquisgrana (751–812)*, *Bulletino dell'Istituto storico italiano per il medio evo* 112 (2010) 44 sl.; Luigi Andrea Berto, *Under the 'Romans' or under the Franks? Venice between two empires*, *Haskins Society Journal* 28 (2016) 1 sl.

²⁶ *Regesta Imperii 1/1. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918*, ed. Johann Friedrich Böhrmer/Engelbert Mühlbacher/Johann Lechner (Innsbruck 1908) št. 296a; Classen, *Karl der Große* 32 sl.; Borri, *L'Adriatico* 34 sl.

²⁷ Gl. Harald Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien/Köln/Weimar 1992) 147 in op. 162.

božiču leta 805 skupaj z zadarskim mestnim duksom Pavlom (in hkrati z beneškim odposlanstvom) *ad praesentiam imperatoris* v Diedenhofen (Thionville) ter obiskal, kot je mogoče sklepati iz precej kasnejše legende o prenosu relikvij sv. Anastazije iz Carigrada v Zadar, v službi Karla Velikega cesarsko prestolnico na Bosporju. Zdi se, da so bili tako v Benetkah, kot v Istri in Dalmaciji zlasti škofje profrankovsko usmerjeni – morda tudi pod vplivom papežev Hadrijana I. in njegovega naslednika Lea III., ter njunih tesnih povezav s Karlom Velikim – in da je frankovska politika preko njih ali z njihovo pomočjo izpeljala politični prevrat v omenjenih provincah. Glede na povedano bi bilo zato nemara umestneje govoriti o frankovsko-bizantinskem spopadu za Jadran kot pa o (pravi) vojni.²⁸

Kakor koli že, obisk beneškega in dalmatinskega odposlanstva pri Karlu Velikem je bil trenutek, ko si je cesar na zahodu s po vsebini neznanim *Ordinatio de ducibus et populis tam Venetiae quam Dalmatiae* tudi formalno podredil obe bizantinski provinci. Šele takrat je sledila vojaška reakcija Bizanca in konec leta 806 je po več kot stoletju v Jadransko morje prvič vplula bizantinska flota, »da ponovno osvoji Dalmacijo«.²⁹ Dalmacija in Benetke so zopet prišle pod kontrolo vzhodnega cesarja, pri čemer ni zopet nikakršnih poročil o vojaških spopadih med obema silama. Je pa patricij Niketas, poveljnik bizantinske flote, ko je je ta zimovala na sidrišču pred Benetkami, leta 807 sklenil premirje s kraljem Italije in Karlovim sinom Pipinom. Z njim se je o miru pogajal tudi Pavel, poveljnik naslednje bizantinske flote, ki je leta 809 priplula pred Benetke in je njen manjši oddelek zaman skušal zavzeti od Frankov branjeni Comacchio, Benetkam konkurirajoči emporij na severnem Jadranu v rokavih delte Pada, ki je prvi dokumentirani spopad med Franki in Bizantinci po letu 788. Šele po teh dogodkih so poskušali Franki pod poveljstvom Pipina po kopnem z vojaško silo zasesti Benetke, ki naj bi se (u)branile same, brez vojaške pomoči bizantinskega cesarja.³⁰ A s Pipinovo smrtjo leta 810 se je ostareli Karel Veliki odpovedal vsem aspiracijam po kontroli severnega Jadranskega morja in z Aachenskim mirom iz leta 812 sta ostali Dalmacija in Benetke na podlagi *statusa quo* pod bizantinsko, Istra pa pod frankovsko oblastjo. Ves potek te nenavadne frankovsko-bizantinske »vojne« opozarja, kako previdno sta postopali obe strani, se izogibali neposrednim vojaškim konfrontacijam in svoje interese uveljavljali predvsem preko svojih satelitov, rekrutiranih iz vrst provincialnih elit.

²⁸ V tem smislu je indikativno, da Einhard, *Vita Karoli Magni* c. 15, ed. Georg Waitz (*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi* [25], Hannover/Leipzig 61911) 18, sicer našteva Istro, Liburnijo in Dalmacijo med številnimi pokrajinami, ki jih je osvojil Karel Veliki, vendar jih obenem ne omenja v poglavjih (5–14), kjer piše o vojnah, ki jih je Karel vodil v času svojega življenja.

²⁹ *Annales regni Francorum a. 806*, ed. Friedrich Kurze (*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi* [6], Hannover 1895) 122.

³⁰ O poteku frankovsko-beneške vojne za Benetke leta 810 imamo tri poročila, ki se med seboj razlikujejo. Po beneški tradiciji, ki jo povzema Johannes Diaconus, *Chronicon Venetum* [Lib. 2, c. 27], ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto, Cronache (*Scrittori della Chiesa di Aquileia 12/2*, Roma 2003) 74, so Benečani uspeli ubraniti frankovski napad na Rialto. Po frankovski interpretaciji v *Annales regni Francorum a. 810*, ed. Kurze 130, sta se beneška doža podredila Pipinu. Po Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* c. 28, ed. Moravcsik 120, pa so Benečani sklenili s Pipinom mir in se obvezali na plačevanje tributa.

Drugi razdelek petega poglavja je posvečen pokristjanjevanju Hrvatov in Slovanov ter cerkveni organizaciji v Dalmaciji oziroma na vzhodnojadranski obali, ki ima močno poznoantično krščansko tradicijo in vsaj do neke mere tudi kontinuiteto v zgodnji srednji vek (str. 144–161). Prav slednje naj bi pomembno vplivalo na pokristjanjevanje Hrvatov oziroma Slovanov, saj naj bi se Kristusov nauk med (slovansko) pogansko prebivalstvo v zaledju dalmatinskih bizantinskih mest širil »kapilarno« in dolgoročno, medtem ko naj bi bila hrvaška elita krščena v kratkem časovnem intervalu v prvih desetletjih 9. stoletja iz Italije, kjer je vsaj nominalno pomembno vlogo moral imeti Oglej, ki je bil od leta 796 odgovoren za pokristjanjevanje na ozemlju premaganega avarskega kaganata južno od reke Drave. V skladu s tezo, da naselitve Hrvatov ni bilo, pa se v zadnjem času celo meni, da pokristjanjevanja Hrvatov sploh ni bilo oziroma ni bilo potrebno, saj naj bi bilo prebivalstvo, ki je prevzelo hrvaško identiteto tako ali tako že krščansko.

V celoti gledano na vprašanje pokristjanjenja Hrvatov in dalmatinskih Slovanov ni jasnih odgovorov niti jasne slike. Je pa mogoče meniti, da je poleg pokristjanjevanja »od spodaj«, ki ga predpostavlja kapilarno in dolgoročno širjenje krščanstva in ki je bilo značilno predvsem za zgodnje obdobje krščanstva v Rimskem cesarstvu (v zgodnjem srednjem veku so se takšni poskusi, kot npr. sv. Amanda pri Slovanih ali sv. Vojteha-Adalberta pri Prusih, bolj kot ne končali neuspešno ali celo katastrofalno), moralo priti tudi do pokristjanjevanja »od zgoraj«. Ta metoda je opredeljevala celotno misijonsko prakso v zgodnjem srednjem veku od Klodvika pri Frankih, Æthelberhta pri Anglosasih in Widukinda pri Sasih do Borisa pri Bolgarih, Knuta pri Dancih, Venclja pri Čehih ali Štefana pri Madžarih. Prvi cilj takratnih misijonarjev je vedno bil spreobrniti družbeno elito s kraljem oziroma vladarjem v središču, kajti le na takšen način je bilo mogoče zagotoviti uspešnost misijona. Drugi pomemben dejavnik, ki ga je potrebno upoštevati tudi pri vprašanju pokristjanjenja Hrvatov, pa je, da je bil sprejem krščanske vere predpogoj za vsakršno integracijo poganskih družbeni elit v Frankovsko cesarstvo.³¹ V tem kontekstu oziroma iz te perspektive se kaže frankovsko obdobje hrvaške zgodovine ob koncu 8. in v prvih desetletjih 9. stoletja kot ključno tudi za začetke krščanstva in ne samo za začetke hrvaške kneževine. Vsekakor je bil prvi dokumentirani knez Hrvatov Trpimir že kristjan, isto velja tudi za njegovega predhodnika Mislava, ki sta se z daritvami Cerkvi tako tudi reprezentirala.³² Kot frankovski duks v Dalmaciji in Liburniji ter *fidelis* cesarja Ludvika Pobožnega je moral biti kristjan tudi že Borna (in za njim Vladislav kot tudi Ljudevit v Panoniji), ki je bil po hrvaški tradiciji v 30. poglavju DAI sploh prvi krščanski knez Hrvatov, kar je v kontekstu gornjega razumevanja stvari potrebno brati na način, da je bil prvi »od zgoraj« pokristjanjeni gentilni knez (Gudučanov) na ozemlju (kasnejše) hrvaške kneževine.

³¹ Gl. Peter Štih, Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadju pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji, *Zgodovinski časopis* 69 (2015) 8 sl., zlasti 19 sl.

³² *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*/Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije 1 (listine godina 743–1100) št. 2, 3, ed. Marko Konstrenčić/Jakov Stipišić/Miljen Šamšalović (Zagreb 1967) 3 sl.

V razliko od Dalmacije in seveda Panonije, kjer so zaradi slovanske naselitve in avarskega gospostva propadle prav vse škofije, pa so tiste v Istri preživele iz antike v zgodnji srednji vek. Budak (str. 154) po pravici poudarja, da je to odraz močne kontinuitete življenja na polotoku, kjer sta se rimska ureditev in antični način življenja kljub transformacijam ohranila v veliki meri tudi v naslednja obdobja. Je pa potrebno ob prikazu cerkvene zgodovine Istre vendarle opozoriti, da patriarh s sedežem v bizantinsko-beneškem Gradežu z Aachenskim mirom leta 812 ni izgubil svoje jurisdikcije na istrskimi škofijami (str. 156). To se je zgodilo šele leta 827, ko so »karolinški škofje na srečanju v karolinški Mantovi odločili v korist karolinškega Ogleja«.³³ A spor med dvema patriarhatoma – nastala sta z dvojnimi volitvami patriarha leta 607 in se imela vsak zase za ekskluzivnega naslednika poznoantičnega oglejskega patriarhata, ki je svoje začetke povezoval z apostolom Petrom in evangelistom Markom – se je kljub temu vlekel še v 12. stoletje.³⁴ Benetke se seveda niso sprijaznile s sklepi mantovanske sinode, ki na njenem teritoriju ležečem Gradežu niso odvzeli le jurisdikcije nad istrskimi škofiji, ampak ga sploh degradirali na nivo *plebs* znotraj oglejske dieceze in mu odrekli položaj škofije in metropolije. Njen odgovor je bil, da so dale naslednje leto 828 pripeljati iz Aleksandrije na Rialto relikvije sv. Marka, oglejskega svetnika-utemeljitelja in s tem signalizirale svojo pretenzijo po nasledstvu starega patriarhata. Vendar se s prenosom relikvij ni zgodil tudi že prenos sedeža patriarhata iz Gradeža v Benetke (str. 157). Majhen, utrjen in z lagunami zaščiten Gradež je ostal sedež patriarha vse do sredine 12. stoletja, ko se je preselil v Benetke, čeprav se je formalni prenos zgodil šele leta 1451.³⁵

Tudi ni Karel Veliki leta 811 razmejil po Dravi oglejske patriarhije od salzburške nadškofije (str. 156, 179 sl.). To se je zgodilo že leta 796 na pohodu frankovske vojske v Panonijo, ki se je z drugo zasedbo ringa in podreditvijo kagana formalno končala avarska vojna; škofje, ki so spremljali frankovsko vojsko, pa so kar »na terenu« že določili glavne smernice pokristjanjevanja. Na povratku je kralj Italije Pipin razdelil po reki Dravi še pristojnost in odgovornost za pokristjanjevanje in cerkveno organizacijo na ozemlju poraženega kaganata med Salzburg in Oglej; odločitev pa je z močjo svoje cesarske avtoritete 803 potrdil še Karel Veliki.³⁶ Leta 811 se je zgodilo nekaj drugega: v sporu glede cerkvene pripadnost Karantanije,

³³ Patrick J. Geary, *Furta sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages* (Princeton 1990) 89.

³⁴ Podrobneje gl. Peter Štih, *Gradež kot Aquileia nova in Split kot Salona nova? Lokalno zgodovinopisje in oblikovanje krajevne identitete*, *Zgodovinski časopis* 71 (2017) 350 sl.

³⁵ Antonio Niero, *Dal patriarcato di Grado al patriarcato di Venezia*, v: *Grado nella storia e nell'arte I* (*Antichità Altoadriatiche* 17, 1980) 278 sl.; Daniela Rando, *Una chiesa di frontiera. Le istituzioni ecclesiastiche veneziane nei secoli VI–XII* (Bologna 1994) 81 sl.; Giorgio Fedalto, *Aquileia, una chiesa due patriarcati* (*Scrittori della chiesa di Aquileia I, Città Nuova* 1999) 240.

³⁶ *Conversio Bagoariorum et Carantanarom* c. 6, ed. Wolfram 68, v povezavi s *Conventus episcoporum ad ripas Danubii*, ed. Albert Werminghoff (MGH, *Concilia* 2/1, *Concilia aevi Karolini* 1/1 742–817, Hannover/Leipzig 1906) 172–176. Gl. Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 147 sl. Poročilo Konverzije, da je Pipin 796 prepustil salzburški Cerkvi ozemlje okrog Blatnega jezera severno od Drave, presumira, da je ozemlje avarskega kaganata južno od reke pripadlo Ogleju.

v katerem so se v Ogleju sklicevali na starost svojih pravic (*antiquitas*: nekdanji Sredozemski Norik je kot predhodnik Karantanije spadal pod njegovo cerkveno jurisdikcijo), v Salzburgu pa na papeško avtoriteto (*auctoritas*: trije nasledniki sv. Petra so v 8. stoletju potrdili, da pripada Karantanija Salzburgu), je Karel Veliki kot novi Salomon razdelil po reki Dravi, »ki teče po sredini tiste province«, med obe metropoliji še Karantanijo.³⁷ Leta 811 torej ni šlo za razmejitev med Salzburgom in Oglejem, ampak za razdelitev Karantanije (in samo nje) med obe Cerkvi.

Pomemben in glede na nadaljnji razvoj tudi najbolj unikatni del hrvaške cerkvene zgodovine predstavlja glagoljaštvo in z njim zvezano slovansko bogoslužje, ki je bilo nekaj posebnega znotraj zahodne latinske Cerkve. Glagoljaši so v Dalmaciji izpričani že pred letom 925, ko sta papež in prvi splitski cerkveni zbor že prepovedala »Metodovo doktrino« in slovansko bogoslužje. Glagoljaši so v Dalmacijo torej prišli že v prvi generaciji po Metodovi smrti (885). Dva nedavno odkrita zgodnja glagolska epigrafska napisa iz Zgornje Dalmacije (str. 149) utrujeta tezo, da so Metodovi učenci glagoljaštvo na vzhodnojadransko obalo zanesli z jugovzhoda, iz bolgarske Makedonije, in ne s severa, z Moravske.

Veliko nejasnosti ostaja tudi pri vprašanju najzgodnejše cerkvene organizacije (str. 150–157), kjer niti za eno dalmatinsko škofijo ni zagotovljena kontinuiteta od antike naprej. To ne velja samo za salonitansko-splitsko Cerkev, ampak tudi za zadarsko kot zgornjedalmatinske in kvarnerske škofije, kjer se posamezni škofje lahko tudi stoletja dolgo ne omenjajo. Samo po sebi to še ne pomeni, da jih ni bilo, a dejstvo ostaja, da je »živa« škofijska organizacija v Dalmaciji po koncu antike nesporno otipljiva šele proti koncu 8. stoletja z udeležbo škofov iz Salone/Splita, Raba, Osorja in Kotorja na ekumenskem koncilu v Niceji leta 787. Natančnejšo sliko o škofijski organizaciji Dalmacije in Hrvaške nudijo pravzaprav šele zaključki dalmatinskih provincialnih sinod v Splitu iz 925 in 928, ki so se nam sicer ohranili v ne povsem zanesljivem izročilu (v *Historia Salonitana Maior*). Zaključki omenjajo v Dalmaciji in Kvarnerju osem škofij, med katerimi je dobila leta 925 metropolitni položaj salonitanska/splitska, čeprav so si njeni škofje, in nemara celo zadarski, že pred tem lastili naslov nadškofov.

Precej meglena ostaja tudi ustanovitev in najzgodnejša zgodovina škofije v Ninu, katere dieceza se je pokrivala z mejami hrvaške kneževine in je bila daleč največja med dalmatinskimi škofijami, njen škof pa je bil na prvem cerkvenem zboru v Splitu leta 925 označen kot škof Hrvatov, *episcopus Croatorum*. Danes prevladuje v hrvaškem zgodovinopisju mnenje, da je bila ustanovljena v času kneza Domagoja v šestdesetih letih 9. stoletja mimo volje papeža (Nikolaja I.), ki jo je naknadno priznal (in s potrditvijo sklepov splitskega cerkvena zbora leta 928 tudi ukinil). Vprašanje, iz katerega cerkvenega središča naj bi bila ustanovljena ninska škofija, v knjigi ni načeto, opozarjeno je le, da ni stvarnih dokazov, da je bila podrejena Ogleju (str. 153). To je sicer res, a nič manj tudi, da na marsikatero vprašanje zgodnjesrednjeveške zgodovine zaradi skromnih virov nimamo jasnih

³⁷ D. Kar. I. št. 211, ed. Engelbert Mühlbacher (MGH, *Diplomata Karolinorum* 1, München 1991) 282 sl.

odgovorov. In v tem okviru govori še največ argumentov v prid mnenju, da je bila škofija v Ninu vendarle ustanovljena iz Ogleja, kar se ni moglo zgoditi brez interesa in nemara tudi ne brez pobude hrvaškega kneza, njen škof pa je bil sufragan oglejskega metropolita.

Cerkvenopravno je bil prav Oglej od leta 796 pristojen za pokristjanjevanje in cerkveno organizacijo vsega tistega ozemlja južno od Drave, ki je z uničenjem avarskega kaganata prišlo pod oblast Frankov in je torej imel cerkveno jurisdikcijo tudi nad prostorom (kasnejše) hrvaške kneževine. Na njegov nadrejen položaj v zvezi s škofijo v Ninu opozarja tudi pismo papeža Štefana VI. iz leta 886/887. V njem je grajal ninskega škofa Teodozija, ki je izkoristil smrt splitskega škofa Marina in se dal izvoliti še za njegovega naslednika, da je posvetitev prejel od oglejskega patriarha, katerega papež v posebnem pismu tudi opozarja, da je s tem dejanjem prekoračil svoje pravice.³⁸ Pismi kažeta, da so v Ogleju – in to mnenje so očitno delili tudi v Ninu – še devetdeset let po Pipinovi dodelitvi ozemlja južno od Drave smatrali, da imajo cerkveno pristojnost nad hrvaškim teritorijem, s čimer so prišli v konflikt z Rimom. Ta je šele v šestdesetih letih 9. stoletja v povezavi s pokristjanjenjem Bolgarov in spremembo precej rigidne papeške politike do slovanskih ljudstev na robu krščanskega sveta oživil svoje aspiracije po neposredni jurisdikciji nad nekdanjim Ilirikom.³⁹ Del te nove politike je bila leta 869 tudi ustanovitev nove cerkvene pokrajine s slovanskim liturgičnim jezikom – Metodove nadškofije. Z njo je Hadrijan II. povsem ignoriral Pipinovo in Karlovo odločitev iz leta 796 oziroma 803 in začrtal nove cerkvene meje. S tem pa je posegel v pravice Salzburga v Panoniji severno od Drave (in sprožil velik cerkvenopolitični spor bavarskega episkopata z Rimom in Metodom) kot tudi Ogleja južno od nje in že iz tega razloga je razumljivo, da je papež spodbijal pristojnost njegovih patriarhov, da posvečujejo ninskega škofa. In tudi enajsti sklep prve splitske sinode iz leta 925, ki je v bistvu opozorilo (ninskemu) »škofu Hrvatov«, da naj ve (*se sciat*), da je tako kot ostali dalmatinski škofje podrejen splitskemu metropolitu, je mogoče razumeti na način, da se je (še vedno) smatral za sufragana oglejskega patriarha.⁴⁰

Na ustanovitev ninske škofije iz Ogleja pa namigujejo tudi stiki, ki jih je s Furlanijo imel hrvaški knez Trpimir okrog sredine 9. stoletja. Dokumentirajo jih vpisi Trpimirjevega imena v Čedajskem evangeliarju, ki so ga najverjetneje hranili v Škocijanu ob Soči, le nekaj kilometrov vzhodno od Ogleja. Iz njih izhaja, da je Trpimir s svojim spremstvom, med katerim sta bila tudi njegov sin Peter in Sebedrah, ki je imel kot *ostiaris* visok položaj na dvoru hrvaškega kneza, najverjetneje osebno obiskal Furlanijo.⁴¹ Pri tem skoraj gotovo ni šlo samo za romanje, ampak je

³⁸ Codex diplomaticus št. 16–18, ed. Konstrenčič/ Stipišič/Šamšalović 19–22.

³⁹ Gl. Maddalena Betti, *The Making of Christian Moravia (858–882). Papal Power and Political Reality (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450 24*, Leiden/ Boston 2014) 34 sl.

⁴⁰ Codex diplomaticus št. 23, ed. Konstrenčič/ Stipišič/Šamšalović 32.

⁴¹ Codex Forojuliensis 5v.22, 5v.26, 23r.4, ed. Uwe Ludwig, *Transalpine Beziehungen der Karolingerzeit im Spiegel der Memorialüberlieferung. Prosopographische und sozialgeschichtliche Studien unter besonderer Berücksichtigung des Liber vitae von San Salvatore in Brescia und des Evangeliars von Cividale (MGH, Studien und Texte 25, Hannover 1999) 255, 266*, gl. tudi

bil obisk verjetno celo predvsem politične narave. V tem kontekstu lahko s precejšnjo verjetnostjo domnevamo, da se je Trpimir srečal tudi z oglejskim patriarhom in furlanskim duksom Eberhardom, zetom Ludvika Pobožnega in obenem svakom njegovega sina Lotarja I., katerega nadoblast je Trpimir priznaval.⁴² Eberhard je okrog leta 847 tudi nudil zatočišče preganjanemu saškemu kleriku Gotšalku iz Orbaisa, ki ga kmalu zatem srečamo na Trpimirovem dvoru (gl. str. 171 sl.). Vse to napeljuje na misel, ki seveda ostaja zgolj domneva (kot je prav tako danes prevladujoče mnenje), da je prav ob Trpimirjevem obisku Furlanije padla odločitev o ustanovitvi škofije za njegovo kneževino. S tem pa postaja ponovno aktualna teza Nade Klaić, ki je ustanovitev ninske škofije povezovala že s Trpimirjem, katerega znamenita in po njenem mnenju v poznani obliki falsificirana darovnica, naj bi bila prvotno namenjena »njegovemu«, to je ninskemu škofu in ne splitskemu nadškofu.⁴³ Naj v zvezi z Ninom omenim še nič manj znamenito Višeslavovo krstilnico, ki ima pri Hrvatih velik simbolni pomen. Zanj je Nikola Jakšić kot zelo verjetno pokazal, da se nikoli ni nahajala v Ninu, oziroma celo, da do leta 1941 nikoli ni zapustila Benetk, kjer je bila narejena po naročilu duhovnika Petra, ki ga Jakšić izenačuje z istoimenim odposlancem papeža Janeza VIII. v drugi polovici sedemdesetih in prvi polovici osemdesetih let 9. stoletja pri slovanskih ljudstvih na Balkanu.⁴⁴

Če se po tem nekoliko daljšem ekskurzu o vprašanjih, zvezanih s pokristjanjevanjem in najzgodnejšo cerkveno organizacijo, zopet vrnem h knjigi, se ta v tretjem razdelku petega poglavja (str. 161–208) nadaljuje z obravnavo »novih elit in političnih tvorb v Dalmaciji, Panoniji in Istri«. V tem okviru avtor v posebnem podpoglavju najprej obravnava razmere v bizantinski Dalmaciji, ki je bila skrčena na mestne teritorije srednjedalmatinskih mest ter del otokov, vključno s kvarnerskimi. V celoti gledano ostaja vprašanje bizantinske provincialne ureditve še vedno precej nejasno. Vrhunec te ureditve nedvomno predstavlja vzpostavitev vojaško organizirane teme Dalmacije s strategom na čelu, o kateri je še vedno eno temeljnih del pred več kot šestdesetimi leti napisal Jadran Ferluga. Za njen začetek je mogoče reči le, da je morala biti ustanovljena najkasneje leta 878 za časa kneza Zdeslava, pri čemer

222 sl. Vendar pa, kot poudarja Ludwig, n. d. 223 in op. 249, sami vpisi še ne dokazujejo, da so navedene osebe tudi v resnici osebno prišle v Furlanijo, ampak so lahko samo dale vpisati svoje ime (kot je bilo npr. vpisano ime bolgarskega kana Borisa-Mihaela, ki zagotovo ni obiskal Furlanije). Ludwig tako domneva, da sta Furlanijo obiskala samo Trpimirjev sin Peter in njegov dvorjan Sebedrah.

⁴² Codex diplomaticus št. 3, ed. Konstrenčić/ Stipišić/Šamšalović 4: *Regnante in Italia piissimo Lothario Francorum rege*.

⁴³ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* (Zagreb 1975) 232 sl. Referat o razvoju in stanju raziskav v zvezi s Trpimirovo darovnico gl. pri Mirjana Matijević Sokol, 1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira, v: 100 godina Arheološkog muzeja Istre u Puli: nova istraživanja u Hrvatskoj (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 25, Zagreb 2010) 9–19.

⁴⁴ Nikola Jakšić, *Una vasca battesimale altomedievale fra le due sponde dell'Adriatico*, v: *Alla ricerca di un passato complesso. Contributi in onore di Gian Pietro Brogiolo per il suo settantesimo compleanno*, a cura di Alexandra Chavarría Arnau/Miljenko Jurković (Dissertationes et monographiae 8, Zagreb/Motovun 2016) 243–256; gl. tudi Trpimir Vedriš, »Baptismal font of the Croats«: a case study in the formation of national symbol, *Memoirs of the American Academy in Rome* 62 (2017) 65–98.

nekateri mislijo, da se je to zgodilo že takoj po koncu frankovske zasedbe Dalmacije v prvem desetletju 9. stoletja, drugi v štiridesetih in tretji, kar se zdi tudi najbolj verjetno, v sedemdesetih letih 9. stoletja (str. 164 sl.).⁴⁵ Bolj kot tem vprašanjem je v knjigi pozornost namenjena lokalni dalmatinski eliti (str. 161 sl.), katere socialni in ekonomski položaj odlično ilustrirata oporoki dveh pripadnikov mestnega vodilnega sloja, priorjev Petra iz Splita (katere avtentičnost in datacija v začetek 9. stoletja sta sicer sporni) in Andreja iz Zadra iz leta 918, ki je razpolagal z velikim premoženjem v hišah, luksuznih predmetih, denarju, nesvobodnjakih, vinogradih, poljih, konjih, živini in drobnici. V lasti je imel tudi ladjo, njegove kašče pa so bile polne žita.⁴⁶ Oporoki sta pomembni tudi v širšem kontekstu, saj omogočata boljše razumevanje ekonomskih temeljev ostalih vzhodnojadranskih mestnih elit tribunskega ranga, npr. tistih v Istri, ki jih sicer osvetljuje listina Rižanskega zbora iz leta 804.

Nejasni ostajajo tudi začetki same hrvaške kneževine, o čemer je bilo nekaj že povedanega v povezavi z Borno in čemur je namenjeno podpoglavje »od frankovske Dalmacije in Liburnije do Hrvaške« (str. 166–174). Medtem ko je *terminus ante quem*, ki ga označuje Trpimirjev naslov *dux Chroatorum*, s katerim se je leta 852 oziroma v najboljšem primeru leta 839/40 samega sebe opredelil za kneza Hrvatov, kar je sploh najstarejša omemba hrvaškega imena v virih, je veliko težje določljiv *terminus post quem*. Franki v času Karla Velikega in Ludvika Pobožnega vsekakor še niso vedeli za hrvaško ime: Borna je za njih teritorialni duks Dalmacije in Liburnije in gentilni knez Guduskanov, medtem, ko je bil njegov glavni nasprotnik Ljudevit teritorialni duks Spodnje Panonije. Tudi Ladislav, ki je 821 s soglasjem cesarja nasledil svojega umrlega strica Borno, ni izpričan kot nosilec ali predstavnik hrvaške identitete. Zato se je strinjati z Budakom (str. 170), da so se morali Hrvati kot vladajoča in imenodajna skupina uveljaviti enkrat v vmesnem času. Pri tem so predstavljali Guduskani že dobro etabrirano gentilno skupnost in nasprotnike obenem, ki se svojemu dominantnemu položaju verjetno niso bili pripravljene kar tako odpovedati – še zlasti, če drži mnenje, da je bilo njihovo središče v Bribirju v Dalmaciji (in ne v Liki) in s tem na jedrnem ozemlju kasnejše hrvaške kneževine. To napeljuje na sicer precej sprejemljivo domnevo, ki pa vendarle ostaja samo domneva, da je bila gentilna konsolidacija Hrvatov zvezana z (nasilno) izključitvijo oziroma podreditvijo konkurenčnega centra moči in morda tudi s frankovsko upravno reformo leta 828. Z njo je bil ukinjen velik furlanski dukat z oblastnimi in vojaškimi ingerencami, ki so na vzhodu segale vse do Drave in zaledja dalmatinskih mest, zaradi česar je prišlo do slabljenja frankovskega vpliva, če ne že kar do političnega vakuma.

Ozemlje pod komando furlanskega duksa-prefekta, je bilo po novem razdeljeno med štiri neimenovane grofe oziroma grofije, kar je sprožalo različne špekulacije na katera ozemlja se je razširila grofovsko uprava in kje je zamenjala gentilno ure-

⁴⁵ Jadran Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji* (Posebna izdanja Srpske akademije nauka 291, Beograd 1957). Gl. nazadnje na kratko Mladen Ančić, *Church with incomplete biography: plans for the consolidations of Byzantine rule on the Adriatic at the beginning of the ninth century*, v: *Byzantium, its neighbours and its cultures*, eds. Danijel Dzino/Ken Parry (Brisbane 2014) 81.

⁴⁶ *Codex diplomaticus* št. 21, ed. Konstrenčić/ Stipišić/Šamšalović 25 sl.

ditev.⁴⁷ V zadnjem času se je uveljavilo mnenje, da so to bile (ožja) Furlanija, Istra, Karantanija in Karniola, ki pa vendarle ostaja bolj ali manj prepričljiva domneva.⁴⁸ A kljub temu je še najmanj možnosti, da bi bila ena od novih grofij Hrvaška, kot na podlagi naslova *comes*, ki sta ga v sedemdesetih letih 9. stoletja nosila Zdeslav in Branimir (za katerega je izpričan tudi naslov *dux*), dopušča Budak (str. 172, 182).

Prvič, uvedba grofovske uprave je pomenila odpravo gentilnih knezov in popolno državnopravno integracijo v frankovsko kraljestvo, saj je predstavljala enega najpomembnejših orodij kraljeve vladavine in temeljno institucijo državne organizacije na področju sodstva, uprave in vojske.⁴⁹ Z njo se ni razširila samo veljavnost frankovskega prava na ozemlja gentilno organizirani kneževin z veliko stopnjo notranje avtonomije, ampak je frankovski kralj/cesar postal še lastnik vse tiste zemlje, ki je pripadala knezu ali ni imela lastnika in jo je sedaj v obliki vladarskih darovnic začel podeljevati laičnim in cerkvenim prejemnikom. Takšne podelitve so v 9. stoletju izpričane v Istri, Karantaniji in Panoniji severno od Drave, ne pa tudi v Panoniji južno od Drave in na ozemlju hrvaške kneževine.⁵⁰ To je dovolj jasen indic, da tu ni prišlo do uveljavitve frankovske grofovske uprave, kar bi bilo tudi v popolnem nasprotju z vsem, kar vemo o razvoju Hrvaške, ki se je v zadnjih desetletjih 9. stoletja, torej ravno v času, ko naj bi bila izpričana kot frankovska grofija, uspela povsem otresti frankovske nadoblasti. Drugič, naslov *comes*, s katerim je Janez VIII. naslovil Zdeslava in Branimirja, v papeški korespondenci očitno ni bil mišljen funkcionalno, ampak hierarhično. Namreč, z istim naslovom je Janez VIII. v svojih pismih nagovoril tudi moravskega kneza Svetopolka in Petra, ki je spadal med *optimates* in *consiliarios* bolgarskega kralja Borisa-Mihaela.⁵¹ Da omenjena nista bila frankovska grofa, ni potrebno posebej poudarjati, medtem, ko nam funkcionalno oznako, ki so jo v Rimu pripisovali Branimirju, odkriva pismo, ki ga je Janez VIII. naslovil na kler in vernike hrvaške kneževine in v katerem je označen kot *princeps vester*, vaš vladar/knez, kar je seveda položaj, nezdržljiv z grofovskim.⁵²

V 9. stoletju stopijo zlasti po zaslugi DAI, ki je daleč najpomembnejši vir informacij za te vsebine, na zgodovinski oder tudi vzhodnojadranske sklavinije

⁴⁷ Gl. Krahwinkler, Friaul 194 sl. in op. 418.

⁴⁸ Herwig Wolfram, Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907 (Wien 1995) 247.

⁴⁹ Herwig Wolfram, Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergbd. 31, Wien/München 1995) 155 sl.

⁵⁰ Gl. Jochen Giesler, Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zur archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Teil 2: Historische Interpretation (Rahden/Westf., 1997) 141 sl.

⁵¹ Registrum Iohannis VIII. papae št. 67, 183, 255, ed. Erich Caspar (MGH Epistolae 7, Epistolae Karolini aevi 5, Berlin 1928) 61, 147, 222.

⁵² Registrum Iohannis VIII. papae št. 206, ed. Caspar 165. Kot kombinacijo funkcionalnega in hierarhičnega naslova je razumeti tudi Branimirjev dvojni naslov na arhitravu iz Šopota pri Benkovcu: + BRANIMIRO COM[mes] DVX CRUATORV(m) COGIT[avit...]; Vedrana Delonga, Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj (Monumenta medii aevi Croatiae 1, Split 1996) 166 sl., 296.

južno od reke Cetine, kjer se je končala hrvaška kneževina. Predstavljale so samostojne, politično organizirane teritorije, ki pa se na daljši rok niso uspele obdržati. Upravičeno jim je namenjena posebna pozornost, celo v posebnem podpoglavju (str. 175–178). Pri tem vendarle preseneča, da sta v pregled vključeni le Neretvanija (Naretanija) oziroma Paganija in Zahumlje, ne pa tudi južneje ležeči, a prav tako zgornjedalmatinski sklaviniji Travunija s Konavljem in Duklja, o katerih bi tudi veljalo zapisati nekaj osnovnih informacij.⁵³

Zato pa je precej bolj celovito predstavljena Spodnja Panonija (južno od Drave) v 9. stoletju (str. 178–185). Hrvaško zgodovinopisje namenja v zadnjem času zgodnj srednjeveški Slavoniji, za katero imamo v primerjalnem kontekstu precej skromne pisne, arheološke in umetnostnozgodovinske vire, vedno večjo pozornost. Rezultat tega novega zanimanja in z njim zvezanih raziskav sta med drugim dve obsežni monografiji Hrvoja Gračanina in Krešimirja Filipeca, nastali na podlagi njunih disertacij, katerih pomembnost je tudi v tem, da v svojih interpretacijah upoštevata tako pisne vire kot arheološko gradivo.⁵⁴ Eno takšnih pomembnih arheoloških odkritij zadnjega časa so ostanki lesene karolinške cerkve iz zgodnjega 9. stoletja v Lobarju v hrvaškem Zagorju (str. 178, 182), ki se kaže kot eden redkih poznanih misijonskih centrov oglejskega patriarhata v Panoniji južno od Drave.⁵⁵

Frankovska Spodnja Panonija je bila politično organiziran prostor slovanske poselitve z duksom na čelu; tipična sklavinija torej, po kateri je Slavonija tudi dobila svoje ime. Njen prvi poznani duks je bil Ljudevit, katerega upor v letih 819–822 je pritegnil pozornost frankovskih zgodovinopiscev, ki so nam zapustili nadvse dragocene informacije o dogajanju na jugovzhodni periferiji cesarstva. Ljudevitovemu uporu so se pridružili tudi Karniolci, za katerih kneževino bi komaj lahko rekli, da je ležala »južno od Save na področju današnje Slovenije« (str. 181). Z ozirom na središče Karniole, ki je bilo v Karniju (Kranju), in glede na podatek Frankovskih državnih analov, da živijo Karniolci ob Savi in skoraj mejijo na Furlane, bi bilo bolje zapisati, da je ležala v današnji osrednji Sloveniji, na ozemlju kasnejše Kranjske.⁵⁶ Prav tako se upor niso pridružili vsi Karantanci, ampak le del, del pa jih je ostal zvest Frankom in Bavarcem, kar dobro odslikava velika nasprotja znotraj karantanske družbe, ki je bila razklana že za časa protikršćanskih in protibavarskih uporov v šestdesetih letih 8. stoletja, ko je del s knezom na čelu sprejel politično podreditev in z njo uvoženo novo vero, del pa se je temu upiral. In tudi požig Maksimiljanove meniške celice v

⁵³ Kot ima to npr. Ludwig Steindorf, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung* (Städteforschung, Reihe A 20, Köln/Wien 1984) 33 sl.

⁵⁴ Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju* (od konca 4. do konca 11. stoljeća) (Zagreb 2011); Krešimir Filipec, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća* (Sarajevo 2015).

⁵⁵ Krešimir Filipec, *Drvena crkva u Lobaru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj, Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, 37 (2010) 51–59.

⁵⁶ Gl. Peter Štih, *Od Karniole do Kranjske – dolga in zapletena pot nastanka dežele*, v: *Studia Valvasoriana. Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre deß Herzogthums Crain in slovenski jezik*, ur. Janez Weiss (Ljubljana 2014) 470–474.

Pongau (današnji Bischofshofen) leta 820 s strani poganskih Slovanov je komaj mogoče razumeti na način, da so se Ljudevitovemu uporu pridružili tudi »Slovani v okolici Salzburga«, ampak je prej šlo za pustošenje Karantancev iz sosednjega Lungau, kjer je bila tudi požgana neka cerkev.⁵⁷ Težko bi se strinjal tudi z mnenjem, da je s pridružitvijo Karniolcev Ljudevitov upor ogrožal že kar samo Furlanijo oziroma »Langobardijo« (Italijo); sovražnikove sile so se po pričevanju Frankovskih državnih analov vedno nahajal vzhodno od Furlanije, v katero ni Ljudevit – v razliko od Dalmacije – tudi nikoli vpadel.

Za Ljudevitom sta v Spodnji Panoniji izpričana še dva duksa, ki prav tako nosita slovanski imeni: Ratimir v tridesetih letih in Braslav v zadnjih dveh desetletjih 9. stoletja, ko je njegovo oblastno območje eksplicitno označeno kot *regnum inter Dravum et Savum flumine*.⁵⁸ Čeprav področje Braslavove oblasti ni etnično, ampak teritorialno opredeljeno, vendarle menim, da v njem ne moremo videti samo frankovskega duksa uradniškega značaja (str. 184). Na to napeljuje zlasti izraz *regnum*, ki je povsem neobičajna oznaka za področja pod komando frankovskih teritorialnih duksov in je npr. označeval pokrajine oziroma ljudstva, nad katerimi so imeli oblast karolinški princi, kot sta bili v 9. stoletju to Bavarska in Karantanija. *Regnum* je v Braslavovem primeru razumeti v smislu Georga Waitza, Petra Classna ali Charlricharda Brühla kot pokrajino, ki je tvorila politično celoto brez popolne samostojnosti.⁵⁹ Braslav, ki je leta 884 v Tullnu kmalu za moravskim Svetopolkom postal vazal cesarja Karla III., je moral tudi v resnici biti knez v enakem smislu kot je to bil Svetopolk. Na svoj način potrjuje to tudi vpis v Čedadskem evangeliarju, ki omenja ljudi *de terra Brasclauo*. Prostor od koder so prišli je torej razumljen kot področje, ki pripada Braslavu oziroma je pod njegovo oblastjo.⁶⁰

Mnenje nekaterih, da je treba v tej vrsti spodnjepanonskih duksov na prvo mesto pred Ljudevita postaviti že enigmatičnega Vojnomira Slovana, ki je leta 795 vodil frankovsko vojsko iz Italije v središče avarskega kaganata, se – tako kot tudi vsa ostala ne – ne more dvigniti nad raven špekulacije; še toliko bolj, ker je Vojnomir v Frankovskih državnih analih, edinem viru o njem, podrobneje opredeljen samo kot *Slavus* in niti ne vemo, če je bil knez/duks, kot se mu rado pripisuje (tudi na str. 186). V kontekstu nosilcev oblasti v Spodnji Panoniji je gotovo zelo zanimiva misel (str. 184), da bi bilo treba v vrsto tamkajšnjih duksov 9. stoletja za Ratimirjem in pred Braslavom uvrstiti tudi duksa Mutimirja, ki ga papež Janez VIII. leta 873 opominja, naj se v skladu z običaji svojih prednikov vrne v panonsko diecezo, kateri načeljuje od apostolskega sedeža ordiniran škof. S

⁵⁷ Gl. Peter Štih, Maksimilijanova meniška celica v Pongauu, sv. Maksimilijan Celejanski in začetki pokristjanjevanja Karantancev (v pripravi za Zgodovinski časopis).

⁵⁸ *Continuatio Ratisbonensis Annalium Fuldenses a. 884*, ed. Georg Heinrich Pertz/Friedrich Kurze (*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi* [7], Hannover 1891) 113. Kot *lapsus calami* je razumeti trditev (str. 180), da prinašajo to informacijo Frankovski državni anali, ki se zaključijo že z letom 829.

⁵⁹ Gl. Peter Classen, *Ausgewählte Aufsätze*, hgg. v. Josef Fleckenstein (*Vorträge und Forschungen* 28, Sigmaringen 1983) 206 sl.; Carlrichard Brühl, *Deutschland – Frankenreich. Die Geburt zweier Völker* (Köln/Wien 21995) 305 sl.

⁶⁰ *Codex Forojuliensis* 2r.6, ed. Ludwig 249.

slednjim je papež mislil na Metoda, ki ga je Rim postavil za misijonskega nadškofa za moravske in panonske Slovane. Pod njegovo pastirsko palico naj bi sedaj prišel še Mutimir, ki se ga običajno enači z istoimenim srbskim knezom in kar bi bilo na liniji tedanje papeške politike, čeprav Budakove interpretacije, ki sicer ni nova, seveda ni mogoče izključiti.⁶¹

Zato pa bi bilo potrebno na nekaj mestih izboljšati opis najzgodnejše zgodovine Pribine, preden se je okrog leta 840 ustalil v Panoniji ob Blatnem jezeru (str. 183) in ki je dobro poznana iz *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Pribina je leta 833 iz Nitre najprej prebežal na ozemlje bavarske Vzhodne krajine (in ne k Ratimirju), ki ji je kot prefekt načeloval Ratbod. Ta ga je takoj predstavil Ludviku Nemškemu, na katerega ukaz je bil tudi krščen (in ne šele po letu 838). Od Ratboda, pri katerem je »nato ostal nekaj časa«, je zaradi spora z njim zbežal najprej k Bolgarom, se od tam umaknil proti zahodu k Ratimirju (prvič in ne ponovno) in se leta 838, potem, ko je Ratbod po ukazu svojega kralja napadel Ratimirja (edinkrat in ne drugič), umaknil še globlje na frankovsko ozemlje. Prestopil je Savo in prišel je h grofu Salachu, ki ga je imeti za grofa v Karnioli in ne tistega »kar je ostalo od Spodnje Panonije v rokah Frankov«. ⁶² V Panoniji takrat še ni bilo grofovske uprave (in še tu je bila kasneje vpeljana samo severno od Drave), ampak so v njej bili od Frankov (postavljeni in) legitimirani slovanski duksi. Salacho pa je bil tako kot Helmwin, ki je zamenjal zadnjega gentilnega kneza Karantancev, grof in Bavarec in ga je zato povezati s Karniolo, kjer je leta 828 tudi prišlo do zamenjave gentilne ureditve z grofovsko upravo.⁶³

Sledi prikaz »nastajanja novih družbenih odnosov v Istri« (str. 185–190), ki tvori posebno podpoglavje znotraj petega poglavja knjige. Osnova zanj je seveda

⁶¹ Fragmenta registri Iohannis VIII. papae št. 18, ed. Erich Caspar (MGH, Epistolae 7, Epistolae Karolini aevi 5 (Berlin 1928) 282. Za istoimenega srbskega kneza gl. Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* c. 32, ed. Moravcsik 154 sl., in prim. Tibor Živković, *On the Baptism of the Serbs and Croats in the Time of Basil I (867–886)*, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* (2013) 44 sl. in op. 68. Možnost, da je bil Mutimir panonski knez je dopuščal že Marko Perojevič, *Ninski biskup Teodozije (g. 879–892)* (Split 1922) 14 in op. 57, čeprav se z njo ni strinjal.

Metod v nasprotju s tradicionalnim mnenjem ni bil ordiniran za rezidencialnega nadškofa s sedežem v Sirmiju, mestu, ki ga takrat niti ni bilo, saj so ga pred skoraj tristo leti popolnoma uničili Avari, ampak v tradiciji neposredne papeške misijonske politike v zgodnjem srednjem veku ter po vzoru na Avgušтина, Vilibrorda in Vinfrida-Bonifacija za misijonskega nadškofa za Slovane Panonije in Moravske brez stalnega sedeža. Metoda pozna kot naslednika sv. Andronika (Sirmijskega) samo starocerkvenoslovansko izročilo, medtem, ko ni v papeških dokumentih nikoli naslovljen kot sirmijski (nad)škof. Zato se zdi precej verjetno, da je Metoda s sv. Andronikom povezala šele cirilmetodijanska tradicija s ciljem, da ga predstavi kot naslednika apostolov in še posebej sv. Pavla. Ta je bil po najstarejši ruski (Nestorjevi) kroniki prvi učitelj Slovanov in je deloval tako v Iliriku kot na Moravskem; za svojega naslednika in škofa med Slovani pa je postavil svojega učenca Andronika, Metodovega predhodnika. Gl. Betti, *Making of Christian Moravia* 199 sl.

⁶² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10, ed. Wolfram 72 sl.; gl. Wolfram, prav tam, 174 sl.

⁶³ Michael Mitterauer, *Karolingische Markgrafen im Südosten. Fränkische Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel im österreichischen Raum* (Archiv für Österreichische Geschichte 123, Graz/Wien/Köln 1963) 138 sl.

listina sodnega zbora v Rižani, ki je najpomembnejši dokument za istrsko zgodovino tistega časa in odlično odseva velike družbene spremembe na polotoku po prehodu od bizantinske pod frankovsko oblast.

Zbor na katerem so se v Rižani zbrali predstavniki istrskih mest in kaštelov, tamkajšnji škofje ter provincialni duks, je bil po svoji naravi sodni zbor, *placitum*. Potekal je po načelih zaslišanja strank v sporu, dokument, v katerem so bila povzeta zaslišanja in zapisani njegovi sklepi, pa je v eshatokolu označen kot *diudicatus et convenientia*, kot razsodba in dogovor. Zato bi bilo zanj umestneje uporabiti kakšen drug pojem kot »skupščina« (str. 186), ki ne označuje zadovoljivo njegove vsebine. Na njem so vlogo sodnikov imeli trije (in ne dva) *missi* Karla Velika in njegovega sina Pipina. Od teh treh odposlancev je omenjen samo grof Kadaloh, prefekt Furlanskega dukata (str. 187), ne pa tudi grof Aio, Langobard z nadvse razgibano biografijo, ter duhovnik Izzo, ki je nemara prihajal iz srednjeitalskega cesarskega samostana Farfa.⁶⁴

V času rižanskega sodnega zbora leta 804 v Jadranu še ni bilo bizantinske mornarice – ta je, kot je bilo povedano že zgoraj, vplula šele dve leti kasneje – in to gotovo ni mogel biti eden od razlogov za njegov sklic (str. 186). Tudi je glede na naravo frankovsko-bizantinske »vojne« za Jadran, za katero ni do leta 809 dokumentiran niti eden vojaški spopad, komaj mogoče meniti, da je bila Istra v analogiji z avarsko vojno tudi baza za vojaške pohode proti Dalmaciji in Benetkam. Na to bi sicer lahko namigovala pritožba Istranov, da morajo brodariti v omenjeni dve provinci, vendar se skupaj z njima omenja še Ravena, kjer je bilo že leta 751 konec bizantinske oblasti. Predvsem pa tožijo Istrani, da morajo to služnost opravljati za duksa Janeza, njegove otroke in zeta, kar kaže, da jih je izkoriščal v povsem privatne namene in da je sporno brodarjenje imelo prej trgovski kot vojaški značaj. Nadalje so se pritoževali, da morajo opravljati *calcarias*, kar ni služnost neznanega pomena (str. 188), ampak so s tem mislili obvezo gašenja apna,⁶⁵ ki je bilo nujno potrebno v gradbeništvu, medtem, ko bo *canes numquam pavimus* prej razumeti, da niso nikoli hranili psov kot, da se jih niso bali (prav tam; *pavimus* od *pascere* in ne od *pavere*), kar je tudi smiselnejše, saj se v tem delu dokumenta Istrani pritožujejo nad novimi davščinami in služnostmi.⁶⁶ Tudi bi lahko razpravljali ali je bil Novigrad res pod neposredno cesarsko upravo in ali je bil tamkajšnji kancler predstavnik cesarske oblasti (str. 189). Najprej, predstavnik cesarske oblasti v Istri je bil duks, ki je bil za svojo službo plačan prav z dohodki novigrajskega veleposestva. To je bilo, kot razkriva njegovo poimenovanje (*fiscus publicus*), res del državnega fiska, vendar ga je *ad suam manum*, torej za lastno uporabo, imel duks Janez, ki je moral z njim tudi upravljati – tako kot je to počel z ostalo posestjo, ki jo je imel iz različnih pravnih naslovov – in v tem smislu je v novigrajskem kanclerju prej videti provincialnega oziroma celo Janezovega privatnega uradnika, ki je, kot je menil

⁶⁴ Gl. Krahwinkler, ... in loco 26 sl.

⁶⁵ Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, ed. Favre (1883–1887) sub voce calx; Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus* (2002) sub voce calcaria.

⁶⁶ *Placitum Rizianense*, ed. Krahwinkler 76 sl.

že Lujo Margetić, vodil (pisarniške) posle istrskega duksa in bil na novigrajskem teritoriju zadolžen tudi za pobiranje cesarskega davka.⁶⁷

Posebno poglavje družbenih sprememb v Istri, ki je sprožilo veliko negodovanje Istranov, je bila načrtna naselitev Slovanov s strani provincialnega duksa na mestne teritorije, kjer so izkoriščali njihovo zemljo, zanjo pa plačevali Janezu poseben *pensio*. Poleg tega so morali Istrani tem poganskim Slovanom tri leta dajati sicer Cerkvi namenjeno desetino.⁶⁸ Pri tem gotovo ni šlo za »slovansko desetino«, ki se v listini Rižanskega zbora niti ne omenja (str. 147). Slovanska desetina ima namreč točno določeno vsebino; bila je fiksirana in hkrati precej nižja od kánonske variabilne desetine, pod tem imenom pa je izpričana samo na s Slovani poseljenem ozemlju salzburške nadškofije. Precej verjetno je bila vpeljana na pobudo Alkuina ob pokristjanjevanju panonskih Slovanov po koncu avarskih vojn in je upoštevala njihovo skromno ekonomsko moč, saj bi dodatna deset odstotna obdavčitev lahko povzročila neljube posledice, ki so jih Franki izkusili pri pokristjanjevanju Sasov.⁶⁹ V Istri pa Slovani, ki so sploh bili še pogani, desetine niso plačevali, ampak so jo od Istranov celo prejeli in ta ukrep provincialnega duksa je moral imeti drugačno ozadje.

Naseljevanje Slovanov na konfiscirana komunalna gmajnska zemljišča je mogoče umestiti v tradicijo državne kolonizacijske politike, kjer je bila v ospredje postavljena javna korist, *utilitas publica*, ki jo je Janez tudi izrecno izpostavil.⁷⁰ Iz listine Rižanskega zbora, kjer se omenjajo koloni in zakupne pogodbe (*cartulae enphitheoseos aut libellario iure*), nedvomno izhaja, da je agrarno gospodarstvo na polotoku v veliki meri temeljilo na zakupnem pravu in precej verjetno je, da so bili po tem pravu naseljeni tudi Slovani.⁷¹ Kot koloni – torej kot svobodni zakupniki in ne kot podložniki – pa so za v zakup dobljene posesti morali plačevati zakupnino, s čimer je prejkone mišljen ravno tisti *pensio*, ki so ga plačevali istrskemu vojvodi.⁷² Iz te perspektive se zato zdi, da predstavnikov istrskih mest in kaštelov na Rižanskem zboru ni toliko motilo samo naseljevanje Slovanov, kot jim je šlo v nos, da je zakupnino za njim pripadajoča občinska zemljišča – za katera

⁶⁷ Lujo Margetić, O nekim pitanjima Rižanskog placita, v: isti, Istra i Kvarner. Izbor studija (Rijeka 1996) 120.

⁶⁸ Placitum Rizianense, ed. Krahwinkler 74, 78 sl.

⁶⁹ Gl. Štih, Ko je Cerkev 28 sl.

⁷⁰ Placitum Rizianense, ed. Krahwinkler 79 (*faciant utilitatem in publico, sicut et ceteros populos*).

⁷¹ Za zakupno pravo v Istri in njegove poznoantične korenine gl. Sergij Vilfan, Rechts-geschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941 (Grazer rechts- und staatswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968) 81; isti, Zemljiška gospodstva, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev 2 (Ljubljana 1980) 101; Stefan Esders, Regionale Selbstbehauptung zwischen Byzanz und dem Frankenreich. Die inquisitio der Rechtsgewohnheiten Istriens durch die Sendboten Karls des Großen und Pippins von Italien, v: Eid und Wahrheitssuche. Studien zu rechtlichen Befragungspraktiken in Mittelalter und frühen Neuzeit, hgg. v. Stefan Esders/Thomas Scharff (Gesellschaft, Kultur und Schrift. Mediävistische Beiträge 7, Frankfurt am Main 1999) 75 sl.; Krahwinkler, ... in loco 46 sl.

⁷² *Pensio* je kot zakupnino razumel že Lujo Margetić, O nekim pitanjima Rižanskog placita, v: isti, Rijeka, Vinodol, Istra (Biblioteka Dokumenti 17, Rijeka 1990) 126.

se je Janez sicer zagovarjal, da je mislil, da so državna in ne komunalna – pobiral duks in ne oni sami. Sicer pa je dajanje zemlje v zakup po libelaričnih pogodbah spadalo med sredstva, s katerimi je oblast privabljala nove naseljence na tla, ki jih je bilo potrebno šele kolonizirati. Prav med ukrepe, s katerimi je provincialna oblast v Istri privabila slovanske koloniste in jim olajšala težke začetke ter sploh omogočila preživetje na zemlji, ki jo je bilo potrebno šele kultivirati, pa je šteti tudi preusmeritev desetine poganskim Slovanom. Slovanska naselitev v Istri na začetku frankovske oblasti se tako kaže kot načrtna, s strani provincialne oblasti vodena in vzpodbujana kolonizacija opustelih, formalno mestom in kaštelom pripadajočih ozemelj.⁷³

V tem kontekstu velja opozoriti tudi na najnovejšo tezo Mladena Ančiča, da naj bi istrski Slovani prišli s prostora vzhodno od Labe pod vodstvom Vojnomira Slovana, v Istri pa naj bi jih duks Janez naselil kot »specialiste v nasilju« in uporabil kot protiutež lokalnim komunalnim elitam in njihovi moči; zemlja, ki so jo dobili, pa naj bi bila namenjena njihovem vzdrževanju.⁷⁴ Teza se v predloženi obliki ne zdi dovolj utemeljena, je pa zanimiva v toliko, ker usmerja v vprašanje, od kod so prišli Slovani duksa Janeza, naš pogled stran od neposrednega istrskega zaledja (v nemirno Panonijo npr.). Pri Ančičevi tezi ni, prvič, videti razloga, zakaj in kako bi nek Slovan (Vojnomir) iz Polabja, ki je geografsko povsem ločeno od Panonije in tamkajšnjih razmer ni mogel poznati, vodil iz Italije organiziran frankovski »raziskovalni odred« na »poizvedovalni misiji« (sic!; Ančič je s tem vojaškemu pohodu iz leta 795, ki se je po njegovem mnenju sicer zgodil konec zime 796, pripisal povsem nov pomen in cilj) v osrčje avarskega kaganata. Drugič, niti enega argumenta ni, ki bi delal Ančičevo tezo glede identitete Vojnomira ali vprašanja, od kod so bili v Istro rekrutirani Slovani, bolj verjetno od ostalih. Tretjič, zemlja, ki jo je poganskim Slovanom dodelil Janez, ni mogla biti mišljenja kot »sredstvo za (njihovo) vzdrževanje«, saj so zanjo plačevali zakupnino – *pensio*. Tega pomembnega podatka Ančič v svoji analizi »slovanskih odlomkov« listine Rižanskega zbora presenetljivo ni navedel, čeprav je bistven. Izključuje namreč možnost, da bi bila zemlja, na katero so bili naseljeni Slovani, mišljena kot plačilo za službo duksu Janezu. In četrtič, Ančičeva ideja o vojaškem (nasilniškem) ozadju naselitve Slovanov v Istri ne korespondira s pomenom, ki ga je v 9. stoletju imela iz tradicije antične politične misli izhajajoča *utilitas publica*. Bila je del oblastne

⁷³ Naselitev Slovanov v Istri odgovarja duhu določbe aachenskega kapitularja Karla Velikega iz 801/813 o obveznostih upraviteljev gospodarskih dvorov, ki naj dajo za izboljšanje vladarjeve oskrbe »koristnim ljudem«, kjerkoli jih bodo dobili, gozd za krčenje; Capitulare Aquisgranense c. 19, ed. Alfred Boretius (MGH, Leges 2, Capitularia regum Francorum 1, Hannover 1883) 170–172 (*Et plantent vineas, faciant pomaria, et ubicumque inveniant utiles homines, detur illis silva ad strirpandum, ut nostrum servitium immelioretur*). Prim. Maurizio Levak, Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave (Zagreb 2007) 44 sl.

⁷⁴ Ančič, *Migration or Transformation* 51 sl., zlasti 54 sl. Tezo je potrebno razumeti v kontekstu Ančičevih prizadevanj, da bi utrdil svoje glavno idejo, da so bili Hrvati manjša vojaška skupina, ki je prišla (v frankovski službi) konec 8. stoletja v dalmatinsko zaledje s prostora vzhodno od Labe in istrski Slovani naj bi dokazovali, da so se takšne migracije konec 8. stoletja tudi v resnici dogajale, čeprav niso v virih dokumentirane.

etike in je vsebovala predstavo o skupnem dobrem, o nečem, kar je v nasprotju s sebičnostjo, grabežljivostjo in gospodovalnostjo v korist vsem in kar je bil deklariran namen slovanske naselitve.⁷⁵

Če se po tem ekskurzu zopet vrnem h knjigi, se njeno peto poglavje nadaljuje z vzpostavitvijo vladarske dinastije Trpimirovičev (str. 190–195) in oblastno strukturo (hierarhijo) hrvaške kneževine (str. 196–204). Domagoj in Branimir v drugi polovici 9. stoletja zagotovo nista bila sinova ali sorodnika Trpimirja in tudi za naslednike Mutimirja ([najmlajšega] Trpimirjevega sina, ki je pred 892 nasledil Branimirja) ni jasno ali so bili z njim sorodstveno povezani. Budak zato upravičeno poudarja, da je dinastični naziv Trpimiroviči za hrvaške vladarje 10. in 11. stoletja »zgodovinospisni konsenz in ne dejstvo, ki bi nedvomno izhajalo iz virov« (str. 195).

Pomembno mesto v oblastni ureditvi hrvaške kneževine je imel vladarjev dvor. Bil je politično središče, kjer so se sprejemale najpomembnejše odločitve, v katerih oblikovanje so bili vključeni ljudje iz vladarjevega najožjega kroga – njegovi dvorjani. Struktura hrvaškega dvora je precej dobro poznana iz omemb nosilcev posameznih uradov v listinskih seznamih prič. Pri tem pričajo omembe komornika in treh kaplanov (od katerih je opravljal najmanj eden funkcijo pisarja) v Trpimirjevi darovnici kot tudi vratarja (*ostiarius*) ob Trpimirjevem imenu v Čedajskem evangeliarju, da je vladarski dvor obstajal že sredi 9. stoletja. Mimogrede je tu za pripomniti, da hrvaška historiografija *ostiarius*a Sebedraha ni prepoznala kot člana Trpimirjevega dvora.⁷⁶ O razlogih lahko le ugibam, možna razlaga pa bi lahko bila, da ga Franjo Rački v objavi imen iz Čedajskega evangeliarja v svojih »Documenta« iz leta 1877, ki so podobno kot pri nas Kosovo »Gradivo« še vedno najbolj uporabljan priročnik virov za najstarejšo hrvaško zgodovino, ne povezuje s Trpimirjem in ni nato naveden niti v Šišićevem »Priručniku« niti v Klaićinih »Izvorih«. Novo branje, ki umešča Sebedraha v isti zapis s Trpimirjevim imenom, je predložil v svoji, danes merodajni izdaji v Čedajski evangeliar vpisanih imen šele Uwe Ludwig leta 1999.⁷⁷

Prav tako se v Trpimirjevi darovnici omenjajo tudi že župani, ki so bili pomemben del oblastno upravljalske strukture hrvaške kneževine in za katere je v knjigi rečeno (str. 196), da jih je na njihove položaje imenoval vladar in da so bili njegovi uradniki, ki so upravljali s kraljevimi posestvi (str. 277). Obenem pa avtor dodaja, da so imeli dvojno legitimnost: svoje (vojaške) skupine, kateri so načelovali,

⁷⁵ Peter Hibst, *Utilitas publica – Gemeiner Nutz – Gemeinwohl. Untersuchungen zur Idee eines politischen Leitbegriffes von der Antike bis zum späten Mittelalter* (Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris 1991) 158 sl., zlasti 170.

⁷⁶ Gl. npr. Radoslav Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja* (Zagreb 2007) 350 sl.; Damir Karbić, *Razvoj političkih ustanova, v: Nova zraka u europskom svjetlu* 109, 116.

⁷⁷ *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, ed. Franjo Rački (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 7, Zagreb 1877) 383 (št. 194); Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije 1* (do god. 1107) (Zagreb 1914) 125 (št. 14); Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine* (Zagreb 1972) 23 (št. 15). Prim. op. 41 in gl. Codex Forojuliensis 5v.22, ed. Ludwig 255: *Ratuuic, Sebedrah ostiarius, domno Trpimiro*. Ludwigovo branje sugerira, da je del Trpimirovega spremstva ali odposlanstva bil tudi prvonašteti Ratvik.

in vladarja, katerega *fideles* so bili. Uradniški značaj županov je za visoki srednji vek in kasneje izpričan tudi v širšem slovenskem prostoru, kjer jih srečamo kot organe zemljiškega gospostva, vendar je to stvar razvoja institucije župana in njene transformacije oziroma degradacije, medtem ko najzgodnejši staroslovanski župani na svoje položaje, tako se kaže, niso bili imenovani od višje instance, ampak so jim pripadali na podlagi njihove moči in gentilne legitimacije. To je prejkone veljalo tudi za hrvaške župane ali pa vsaj za tiste, ki so načelovali županijam in niso bili del dvornega personala oziroma niso bili nosilci dvornih služb, na katere so morali biti postavljeni v Budakovem smislu.⁷⁸

Institucija župana se, kot je dobro znano, prvič omenja v ustanovni listini bavarskega vojvode Tasila III. za samostan v Kremsmünstru v današnji Zgornji Avstriji iz leta 777. Tam navedeni župan (*iopan*) Physso nastopa kot gentilni vodja skupine Slovanov in z njene strani pravno zavezujoča oseba, ki se je dogovarjala in dogovorila z vojvodo in opatom o vključitvi njegovega ozemlja in njegovih ljudi v samostansko zemljiško gospostvo.⁷⁹ Z njegovim gotovo prej oblastnim kot uradniškim položajem se sklada poročilo Konstantina Porfirogenta, da Slovani vzhodnojadranskih in drugih sklavinih niso imeli arhontov (knezov), ampak župane-starešine (starce), ki so bili institucija gentilne ureditve.⁸⁰ Na velik pomen, ki so ga prvotno imeli župani znotraj slovanske družbene ureditve in zaradi česar jih ni mogoče imeti zgolj za neke vrste kraljeve uradnike, opozarja tudi poročilo Ibn Rusta o moravskem »knezu knezov« Svetopolku, da je pomembnejši od župana (*sūbang*), ki je njegov namestnik, kot tudi dejstvo, da se je pri Srbih od konca 11. stoletja vladarski naslov glasil »veliki župan«. Naslov pomeni, da je bil vladar nekdo, ki je bil več od ostalih županov oziroma nekdo, ki se je dvignil nad njih, iz česar izhaja, da so osnovno oblastno strukturo, iz katere je izšel tudi knez, tvorili župani.⁸¹ K povedanemu lahko dodamo, da nam prav hrvaški primeri (kninskega ?) župana Gostihe, ki je dal ob izviru Cetine zgraditi monumentalno cerkev Sv. Spasa, kot tudi županov-graditeljev cerkvâ v Ždrapnju, Ninu ali v Bijaćih, izpričujejo, da

⁷⁸ Za razvoj institucije župana od staroslovanskega do gosposočinskega ostaja temeljnega pomena raziskava Ljudmila Hauptmanna, *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 10, Ljubljana 1954) 7–74; dober pregled problematike ima nazadnje Sergij Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci* (Pravna obzorja 5, Ljubljana 1996) 190–198.

⁷⁹ Zadnja objava: *Niederösterreichisches Urkundenbuch* 1, št. 1, ed. Maximilian Weltin/Roman Zehetmayer (St. Pölten 2008) 1–5, vendar gl. tudi Wolfram, Salzburg 373 sl. O »slovenskem paususu« kremmünsterske listine obstajajo različne interpretacije, pri čemer se zdi najbolj koherentna Wolframova, n. d. 366 sl.

⁸⁰ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* c. 29, ed. Moravcsik 124. Temu odgovarja Porfirogenetovo poimenovanje župan za vladarja sklavinije Travunije, ki je šele potem, ko se je poročil s hčerjo srbskega kneza dobil naslov kneza (arhonta); Constantinus Porphyrogenitus, n. d. c. 34, ed. Moravcsik 162. Za institucijo starcev gl. Franjo Smiljanić, *Studije o srednjovjekovnim slavenskim/hrvatskim institucijama* (Zadar 2010) 41 sl., 108.

⁸¹ Ján Pauliny, *Arabské správy o Slovanoch* (9.–12. stoletje) (Bratislava 1999) 99 (oz. *Magnae Moraviae fontes historici* 3 (Brno 1969) 347); Klaus Belke/Peter Soustal, *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos* (Byzantinische Geschichtsschreiber 19, Wien 1995) 146 in op. 281.

so imeli župani tudi veliko ekonomsko moč, katere podlaga zopet ni mogla biti samo vladarska služba oziroma dohodki, ki bi izvirali iz nje.⁸²

Kakor koli že, institucija župana je v pisnih virih in epigrafskih spomenikih zgodnjerednjeveške Hrvaške zelo dobro, v primerjalnem kontekstu bi lahko celo rekli nadpovprečno dokumentirana. Zato je za obžalovati, da to gradivo v mednarodnih raziskavah o županih ni bilo upoštevano na način, ki si ga zasluži.⁸³

Tudi o banih, ki so bili še prav posebej izstopajoča institucija družbene in oblastne ureditve pri Hrvatih, obstaja od sredine 10. stoletja naprej, ko se ban prvič omenja v opisu Hrvaške pri Konstantinu Porfirogenetu (DAI c. 30), precej bogato gradivo. Iz njega je mogoče zaključiti, da so bili po svojem oblastnem položaju prvi za vladarjem in nemalokrat tudi njegova najbolj nevarna konkurenca. Institucija bana ima na Hrvaškem zelo dolgo zgodovino in je bila ukinjena šele leta 1941, z njo pa je bil v glavnem mišljen nosilec oblasti v rangju kraljevega namestnika. Glede izvora banov, ki so izpričani tudi v treh toponimih karantanskega prostora, pa Budak (str. 199) poleg avarske teze (ki je po mnenju etimologov nesporna)⁸⁴ opozarja še na tezo o njihovem frankovskem izvoru. A če bi za njimi res stala beseda *bannum*, ki je označevala oblastno pravico do zapovedi/prepovedi,⁸⁵ se postavlja vprašanje, zakaj niso bani potem izpričani tudi drugje po frankovskem svetu?

Šesto poglavje knjige je namenjeno hrvaški kraljevini in Dalmaciji v 10. in 11. stoletju (str. 209–271). Koncipirano je enako kot predhodno: uvodni razdelek obravnava politično sosedstvo, ostali trije pa vsebine iz političnega in cerkvenega razvoja. To je čas, ko se je po koncu frankovske nadoblasti znova povečal vpliv Bizanca in ko so se od zgodnjega 10. stoletja naprej hrvaški vladarji titulirali kot kralji in imeli na poblizje nejasen način tudi oblast nad Dalmacijo oziroma tamkajšnjimi primorskimi mesti. Nov vladarski naslov (*rex Croatorum/Croatiaę et/atque Dalmatinorum/Dalmatiaę*) in razširitev oblasti sta bila odraz krepitve Hrvaške, ki se je uspela najkasneje pod Tomislavom uveljaviti kot pomembna regionalna sila z močno vojsko in je bila v stanju tudi na bojnem polju braniti ali pa uveljaviti svoje interese nasproti sosedom (str. 222–238), medtem ko je na cerkvenem področju prišlo s splitskima sinodama leta 925 in 928 do oblikovanja enotne cerkvene pokrajine s splitskim nadškofom kot metropolitom na čelu, vanjo pa je bilo inkorporirano tudi ozemlje hrvaške kneževine oziroma kraljevine (str. 238–244).

Poseben razdelek tega poglavja je v povezavi z reformnim papeštvom upravičeno namenjen Zvonimirju-Demetriju, saj je bil njegov prihod na oblast v več ozirih prelomen in je v retrospektivi označeval tudi uvod v propad samostojne hrvaške države (str. 251–261). Zvonimir, sicer poročen s hčerko madžarskega kralja Bele

⁸² Gl. Ante Milošević/Željko Peković, Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini (Studia mediterranea archaeologica 3, Dubrovnik/Split 2009) 11 sl., zlasti 226 sl.

⁸³ Prim. Matthias Hardt, Der Supan. Ein Forschungsbericht, Zeitschrift für Ostforschung 39 (1990) 161–171.

⁸⁴ Gl. npr. Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1 (Zagreb 1971) 104 sl.; France Bezlaj, Etimološki slovar slovenskega jezika 1 (Ljubljana 1976) 10 sl.

⁸⁵ Tako Karbić, Razvoj 111.

I., ni pripadal vladarski dinastiji Trpimirovičev. Na prestol se je zavihtel s položaja bana in je v iskanju legitimnosti svojega položaja priznal leta 1075 papeža Gregorja VII. za svojega seniorja, prejel od njega kraljevsko krono in dobil v fevd Hrvaško, ki je po novem formalno pripadala sv. Petru.

Poglavje zaključuje pregled redovne in samostanske pokrajine, ki je po začetkih v 9. stoletju – simbolno jih zaznamuje prihod benediktincev v Trpimirjevo ustanovo Rižinice v bližini Klisa nad Splitom, čeprav datirajo npr. arheologi in umetnostni zgodovinarji bogate artefakte cerkvene opreme iz sv. Marije pri Balah v Istri že v konec 8. ali začetek 9. stoletja in jih pripisujejo samostanski cerkvi – doživela v naslednjem obdobju precejšen razmah (str. 261–271). Samostanskih ustanov, tako moških kot ženskih, je bilo v Dalmaciji, na Hrvaškem in v Istri precej več kot recimo v vzhodnoalpskem prostoru, velikokrat pa so nam poznani tudi njihovi ustanovitelji, ki so prihajali tako iz vrst vladarske dinastije kot tudi mestnih elit.

Poglavje je razumljivo osredotočeno na prikaz razvoja in vzpona hrvaške kneževine, ki postane kot kraljestvo in z integracijo Dalmacije v 10. stoletju pomembna regionalna sila na vzhodnojadranski obali. V tem kontekstu je tudi razumeti, da je istrska zgodovina v tem obdobju obravnavana kar v okviru političnega sosedstva v povezavi z Benetkami (str. 218–222). Budak je tu nekoliko precenil vlogo Adalbera Eppensteinskega. Ta je kot mejni grof Karantanske krajine (jedro kasnejše Štajerske) postal leta 1012 še vojvoda Koroške, vendar ni v svojem vojvodskem naslovu nosil tudi istrskega imena (str. 219). Wipo, biograf Konrada II., in Herman iz Reichenau sta Adalbera Eppensteinskega res označila kot koroškega in istrskega vojvodo, vendar sta njuni historiografski deli nastali šele po smrti Adalbera, ki je v listinah za časa svojega življenja naslavljan samo kot *dux, dux istius marchiae Carentanorum* ali pa *dux Carentanorum, Carentani dux* in *dux de Carinthia*.⁸⁶ Tudi ni izpričano, da bi bil kdaj v Istri, da bi izvrševal v njej sodno oblast ali imel tam posest. Sploh je vprašanje, ali je Istra v času Adalbera še spadala pod oblast koroškega vojvode ali pa je bil istrski (mejni) grof podobno kot to velja za kranjskega od okrog leta 1000 že podrejen neposredni kraljevi oblasti.⁸⁷ A tudi če se je Adalberova vojvodska oblast raztezala nad Istro, v njene zadeve vendarle ni mogel posegati mimo istrskega (mejnega) grofa in njegovih oblastnih pristojnosti. Ta se kot *marchio* prvič omenja že leta 933 in ga je imeti za institucionalnega naslednika frankovskega duksa; leta 991 pa je dokumentirano njegovo predsedovanje provincialnemu sodnemu zboru na reki Mirni.⁸⁸ Glede Adalberove izgube koroškega vojvodskega in veronskega mejnogrofovskega položaja na državnem zboru v Bambergu leta 1035, kjer je bil

⁸⁶ Za vse omembe Adalbera v virih gl. Engelbert Klaar, *Die Herrschaft der Eppensteiner in Kärnten* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 61, Klagenfurt 1966) 22 sl.

⁸⁷ Ljudmil Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske* (Ljubljana 1999) 70 sl.

⁸⁸ *Codice diplomatico Istriano* 1, št. 71, 85, ed. Pietro Kandler (Trieste 21986) 157, 184 sl. Za starejšo oblastno-administrativno ureditev Istre ostaja še vedno temeljno del Ernst Mayer, *Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 24 (1903) 255–308.

obtožen, da se je hotel s pomočjo Hrvatov in, kot pravi Budak (str. 214), neznanih »Mirmidoncev« upreti cesarju, pa je Herwig Wolfram prepričljivo pokazal, da so bili s slednjimi mišljeni Madžari.⁸⁹

Kar je bilo rečeno glede Adalbera, velja tudi za Salijca Konrada (II.) Mlajšega, Adalberovega naslednika na Koroškem, ki sta mu zopet samo Wipo in Herman iz Reichenau pripisala še vojvodski naslov v Istri.⁹⁰ In tudi ni nobene potrditve v virih, da je kralj Henrik III. leta 1039 ali kmalu zatem – to je po smrti svojega očeta Konrada II. in njegovega istoimenega bratranca ter koroškega vojvode, kakor tudi Adalbera Eppenstenskega, ki so vsi trije umrli v istem letu – ločil Istro od koroške vojvodine in jo kot novo vzpostavljeno mejno grofijo zaupal v upravo Popu (I.) Weimar-Orlamündskemu, prvemu predstavniku te turinške rodbine tako daleč na jugu (str. 220). Najprej je to komaj verjetno že zato, ker je Popo (I.), ki je bil sicer poročen z Azico (Hademut), hčerko istrskega grofa Wecelina (Weriganda) in Wilibirge Ebersberše, katere oče in brat sta bila mejna grofa na Kranjskem, moral umreti že pred majem 1040 in tudi ni izpričano, da bi nosil istrski naslov.⁹¹ In kot je bilo že povedano, se mejni grof v Istri prvič omenja že leta 933, kar zopet pomeni, da do vzpostavitve istrske marke ni moglo priti šele leta 1040. Stvari postanejo preglednejše šele za čas Poponovega sina Ulrika, ki je bil pod Henrikom IV. med okrog 1160–1170 mejni grof tako na Kranjskem kot v Istri, pri čemer je treba deželni mir, ki naj bi ga Ulrik z Istrani sklenil leta 1060 oziroma 1061 (str. 220), v resnici prestaviti v leto 1217, ko je bil istrski mejni grof oglejski patriarh Wolfger.⁹²

Sedmo poglavje knjige nosi naslov Gospodarji in sužnji (str. 271–283) in v njem se je avtor osredotočil na dva skrajna pola družbene stratifikacije. Če je bil namen poglavja predstaviti strukturiranost družbe na Hrvaškem, v Dalmaciji in Istri, se postavlja vprašanje, zakaj niso v njem predstavljene tudi druge »vmesne« skupine različnega osebnega, pravnega in socialnega položaja oziroma zakaj je bilo samo tema dvema skupinama namenjeno celotno poglavje, saj bi bil lahko njun prikaz kot posebno podpoglavje vključen v predhodno šesto ali celo peto poglavje, v katerem so obravnavani že župani, bani in dvorni personal? *Servi*, s katerimi se je Budak na začetku svoje akademske kariere veliko ukvarjal, se v razliko od nam bližjega vzhodnoalpskega prostora pojavljajo v hrvaškem gradivu relativno pogosto, začeniši z že velikokrat omenjeno Trpimirjevo darovnico. O njih prinaša

⁸⁹ Herwig Wolfram, *Der Sturz Adalberos II. von Eppenstein – eine vertane Chance?*, v: *Festschrift Gerhard Pferschy zum 70. Geburtstag*, hgg. v. Gernot Peter Obersteiner/Peter Wiesflecker (Graz 2000) 671–682, zlasti 676. V tem smislu je *Mirmidones* razumel že Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek* (Zagreb 1995) 353 in op. 91, vendar gl. tudi Trpimir Vedriš, *Gdje žive Mirmidoncevi? Prilog razpravi o značenju pojmova Mirmidones i Marab u zadarskoj legendi o prijenosu moći sv. Kerševana*, *Povijesni prilozi* 41 (2011) 47–85.

⁹⁰ *Monumenta historica ducatus Carinthiae* 3, št. 251–255, ed. August Jaksch (Klagenfurt 1904) 107–108.

⁹¹ Gl. Ingrid Würth, *Die Grafen von Weimar-Orlamünde als Markgrafen von Krain und Istrien*, *Zeitschrift für thüringische Geschichte* 56 (2002) 112 sl.

⁹² Gl. Lujko Margetič, *Isprava o zemaljskom miru između istarskog stanovništva i markgrofa W.*, *Problemi sjevernog Jadrana* 5 (Rijeka 1985) 31–49.

dragocene podatke tudi že omenjena oporoška zadarskega priorja Andreja iz leta 918 kot tudi kartular samostana sv. Petra u Selu (Supetarski kartular), ki ga je leta 1080 ustanovil in dotiral Peter Črni, ter seveda tudi drugo gradivo.

Temeljno vprašanje, ki se pojavlja v zvezi s sužnji je, koliko se klasična rimska izraza *servus* in *ancilla*, ki se uporabljata v virih za te ljudi v 9., 10. in 11. stoletju, še pokrivata z vsebino, ki sta jo imela v antiki in ali je posledično zanje še upravičeno uporabljati besedo sužnji. Tudi v širšem evropskem kontekstu je namreč jasno, da se je pomen obeh pojmov zaradi spremenjenih gospodarskih norm in oblik v zgodnjem srednjem veku v socialnem in gospodarskem smislu sčasoma precej oddaljil od prvotno rimskega in da z njima niso bili mišljeni sužnji, kot jih poznamo v antiki, čeprav so seveda pravno gledano ostali lastnina svojega gospoda(rja). V tem smislu bi bilo gotovo bolje pojem *servus* prevajati z nesvobodnjak (Unfreier) kot pa s suženj.⁹³ Terminološka zadrega s katero je bil soočen avtor se zrcali tudi v knjigi sami, kjer je v naslovu poglavja sicer govora o sužnjih (robovi), v besedilu pa se zanje v največji meri uporablja kar neprevedeni izraz servi.

Na drugi strani družbene lestvice so bili pripadniki elite, za katero se v Zadru leta 986 prvič uporabi pojem *nobiles*. Skupine, ki so se označevale ali bile označevane s tem pojmom imamo lahko le pogojno za pripadnike posebnega plemiškega stanu, kajti beseda je pomenila tudi odličnika nasplošno. Budak zato posebej opozarja, da se je plemstvo od ostalih razlikovalo po svojem (oblastnem) položaju in materialnem statusu in ne po posebnih pravicah; v tem pogledu naj bi bili izenačeni z ostalim svobodnim prebivalstvom (str. 277, 279). *Nobilis* je, poenostavljeno rečeno, po tej razlagi lahko bil vsakdo, ki je izstopal po svojem bogastvu in je opravljal neko javno funkcijo. Pri tem je seveda zopet treba upoštevati razlike v družbenih podlagah v Dalmaciji in Istri, na Hrvaškem in v Slavoniji. To se je vse odrazilo tudi v oblikovanju in razvoju plemstva, ali kot je to značilno ostro formuliral že Ljudmil Hauptmann (sicer za čas po 1102): »Popolnoma drugače pa stoji stvar, čim si predočimo, da se je Hrvaška delila na tri bistveno različna področja. Tu je bila najprej Dalmacija, kup romanskih mestec na Jadranu – meščanska Hrvatska. Izza nje se je raztezala od Gvozda do dolnje Neretve druga Hrvatska, kjer je vsa zemlja razen pičlih kraljevskih domen pripadala plemenu – plemenska Hrvatska. Med Gvozdom pa in Dravo je ležala kraljevska Hrvatska, Slavonija ali Slovinje, ki so jo Arpadovići smatrali za pokorjeno zemljo in uredili po madžarskem vzoru.«⁹⁴ Hauptmann, med letoma 1926 in 1947 profesor srednjeveške zgodovine na Univerzi v Zagrebu, je bil eden pomembnejših raziskovalcev začetkov hrvaškega plemstva. Postavil je tezo o socialnem dualizmu, po kateri so bili vsi (v 7. stoletju) priseljeni Hrvati kot »gospodarji Slovanov« (Σκλαβάρχοντας) plemiči nad podrejenimi Slovani.

⁹³ Prim. Dieter Hägermann, *Servus*, v: *Lexikon des Mittelalters* 7 (Stuttgart/Weimar 1999) 1798 sl.; Sergij Vilfan, *Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju*, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev* 2 (Ljubljana 1980) 302 sl.; Philippe Dollinger, *Der bayerische Bauerstand vom 9. bis 13. Jahrhundert* (München 1982) 196–219.

⁹⁴ Ljudmil Hauptmann, *Hrvatsko praplemstvo*, *Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 1 (1950) 101.

Z enačbo Hrvati-Kosezi = gospodarji nad karantanskimi Slovani jo je apliciral tudi na slovensko zgodovino, vendar se ni uveljavila.⁹⁵

Diskusija o plemstvu v zgodnj srednjeveški družbi (družbah) na Hrvaškem ima podobno kot tista o izvoru Hrvatov že zelo dolgo tradicijo, segajočo v 19. stoletje in je obremenjena s precej skromnimi viri (po Hauptmannovi evidenci je v listinah pred 1102 le devet primerov omemb *nobiles*) in še bolj s t. i. *Pacto convento* (včasih imenovana tudi Qualiter ali Apendikula), domnevno pogodbo med Kolomanom in predstavniki dvanajstih plemen Hrvatov, ki naj bi jim zagotovila plemiške privilegije ob njihovi podreditvi madžarskemu kralju in za katero danes velja, da je nastala šele sredi 14. stoletja.⁹⁶ Kljub dolgotrajni in mestoma tudi težko sledljivi diskusiji, ki jo je dobro povzel in predstavil Tomislav Raukar,⁹⁷ ostajajo številna vprašanja v zvezi z oblikovanjem hrvaškega plemstva oz. plemstva na Hrvaškem, pri čemer gre tudi za vprašanje »protopatricijata«, kot označuje Budak zgodnje mestno plemstvo v Dalmaciji (str. 277), neodgovorjena ali pa vsaj brez jasnih odgovorov.

Osmo poglavje (str. 284–294) obravnava zaključno obdobje hrvaške zgodnj srednjeveške zgodovine, zamejeno na eni strani s smrtjo (ali ubojem, kot trdi kasnejše izročilo) kralja Zvonimirja leta 1089 in na drugi s kronanjem madžarskega kralja Kolomana za hrvaškega kralja v Biogradu leta 1102 in nato še z njegovo podreditvijo dalmatinskih mest tri leta kasneje. Zvonimirjeva smrt brez moškega naslednika je povzročila notranjepolitično krizo, saj ni uspel nihče od njegovih naslednikov na hrvaškem prestolu konsolidirati oblast, tako, da govori Budak o razsulu, ki je zajelo kraljestvo oziroma celo o njegovem razpadu (str. 285, 288). Nerešeno vprašanje nasledstva je odprlo vrata madžarskim pretenzijam, kajti Zvonimirjeva žena je bila sestra madžarskega kralja Ladislava, ki se je že leta 1091 odpravil z vojsko proti vzhodnojadranski obali. Svoj pohod je moral zaradi napada Kumanov na vzhodu sicer prekiniti, je pa v Zagrebu v Slavoniji najkasneje leta 1094 ustanovil škofijo in se s tem trajno zapisal v zgodovino hrvaškega glavnega mesta. Ladislavove načrte je uresničil njegov nečak Koloman, ki je, ne brez odporov, na začetku 12. stoletja zavladal Hrvaški in Dalmaciji.

Knjigo v vsebinskem oziru zaključuje deveto poglavje (str. 295–315) z naslovom »Od ugasnitve antike do zrelega srednjega veka«. Naslov sugerira, da bo v njem povzeta vsebina knjige v njenem več kot poltisočletnem loku. Temu je le deloma tako, saj je večina poglavja namenjena kulturni zgodovini obdobja. Kulturna obnova je po nedvomni krizi v 7. in 8. stoletju najprej in najbolj otipljiva v gradnji novih cerkv, med katerimi izstopa cerkev sv. Trojice (Donata) v Zadru, v

⁹⁵ Tudi zato ne, ker je Bogo Grafenauer, Sklabarhontes – »gospodarji Slovanov« ali »slovenski knezi«, Zgodovinski časopis 9 (1955) 202–219, prepričljivo pokazal, da je Konstantin Porfirogenet (DAI c. 29) v svojem opisu vojne za Bari mislil na hrvaške in ostale slovanske kneze in ne na Hrvate in ostale gospodarje Slovanov. Takšno branje je, ne da bi vedel za polemiko med Grafenauerjem in Hauptmannom, potrdil tudi Johannes Koder, Zu den Archontes der Slawen in DAI 29, 106–115, Wiener Slavistisches Jahrbuch 29 (1983) 128–131.

⁹⁶ Gl. podrobneje Stjepan Antoljak, Pacta ili concordia od 1102. godine (Zagreb 1980).

⁹⁷ Neven Budak/Tomislav Raukar, Hrvatska povijest srednjeg vijeka (Zagreb 2006) 240–266.

oživitvi pisne kulture, znotraj katere zavzemajo posebno mesto številni epigrafski napisi, ki so imeli izrazito javno in reprezentativno funkcijo, obenem pa so tudi pomemben zgodovinski vir. Tu naj spomnim npr. le na napis novigrajskega škofa Mavricija na ciboriju katedralne krstilnice s konca 8. ali začetka 9. stoletja, ki je prvi postantični istrski epigrafski zapis, njegov rustični izgled in jezik pa odražata provincialno kulturo v času oživljene pismenosti, ali na Baščansko ploščo, ki ni le listina kralja Zvonimirja v kamnu, ampak najpomembnejši hrvaški glagolski epigrafski spomenik, kot tudi na Kolomanov napis na zvoniku samostanske cerkve sv. Marije v Zadru, ki je izjemna priča triumfa madžarskega kralja. Omeniti velja še številne artefakte kamnite cerkvene in druge opreme vzdolž celotne vzhodne jadranske obale, ki pričajo o obstoju in delovanju številnih kvalitetnih klesarskih delavnic. Ob vsem umetnostnozgodovinskem, arheološkem in kulturnem bogastvu, ki je povezano s hrvaškim zgodnjim srednjim vekom, se zdi pravzaprav nekoliko nenavadno, da ni avtor temu segmentu namenil samostojnega poglavja, ki bi si ga vsekakor zaslužilo.

Prav tu je tudi najbolj za obžalovati, da knjiga ni opremljena s slikovnim gradivom, vendar je tako zasnovana celotna serija. Ima pa zato na koncu, pred zaključnim seznamom osebnih in krajevnih imen, šest zemljevidov (str. 321–328). Ti so dragocen pripomoček bralcu v orientaciji po zgodovinskih prostorih, pri čemer je seveda potrebno začrtane meje, pa tudi nekatera poimenovanja, v veliki meri jemati z rezervo, saj imamo zanje malo zanesljivih informacij. Se pa kljub temu npr. pri zemljevidu »Hrvaške dežele v 9. stoletju« lahko vprašamo ali je etnonim Bosanci res že upravičen za tako zgodnji čas in zakaj je med Karolinškim cesarstvom in Spodnjo Panonijo, ki je bila vendarle njegov del, zarisana meja, ki sledi kasnejši meji med ogrskim in rimsko-nemškim kraljestvom oziroma današnji slovensko-hrvaški meji; ali zakaj je na zemljevidu o cerkveni razdelitvi v obdobju med 928 in sredino 12. stoletja Sirmij označen kot škofija, dieceza novigrajske škofije pa naj bi vključevala tudi Koper, ki je do ustanovitve oziroma obnovitve lastne škofije leta 1177 spadal pod cerkveno jurisdikcijo tržaškega škofa.

— — —

Za zaključek te obsežne in diskusijsko naravnane predstavitve knjige Nevena Budaka o hrvaški zgodovini v zgodnjem srednjem veku med sredino 6. in začetkom 12. stoletja je mogoče povzemajoče reči, da je njene avtor stal pred nelahko nalogo, ki jo je ne glede na gornje pripombe uspešno opravil. Na poljuden, a znanstveno korekten način je predstavil današnje stanje raziskav, znotraj katerih so bili v zadnjih desetletjih narejeni veliki konceptualni, metodološki in ugotovitveni premiki, a kjer se obenem še vedno išče odgovore na številna zapletena in vsaj ponekod nemara tudi nikoli rešljiva vprašanja. Del takšnega stanja je polifonija tez in mnenj, ki jih je Budak v glavnih potezah predstavil svojim bralcem ali vsaj opozoril nanje in tudi na takšen način zaznamoval svoj prikaz hrvaške zgodovine v zgodnjem srednjem veku, ki pušča odprte številne stvari ali opozarja, da jih je mogoče razlagati tudi drugače, kot jih vidi sam. Zgodovina je, če jo razumemo

kot spoznavni proces ugotavljanja kako je bilo, nikoli končana zgodba in bralcem Budakove knjige je to epistemološko ozadje zgodovine jasno predočeno. Knjiga ima tako tudi didaktično vrednost, ki jo poudarja že njen koncept – namreč, da je vsako poglavje opremljeno s komentiranim pregledom relevantne literature. Zato je odlično začetno branje za vsakogar, ki se želi podrobneje seznaniti s hrvaško zgodnj srednjeveško zgodovino. Med njenimi uporabniki vidim tako v prvi vrsti prav študente in študentke zgodovine.